काव्यसंग्रह. ४३.

महाराष्ट्रकविवर्यवामनपंडितकृत

यथार्थदीपिका.

भाग दुसरा.

अध्याय ५-९.

हा

नारायण चिंतामण केळकर, बी. ए.,

यांनीं टीपा देऊन तयार केला.

तो

मुंबईंत जावजी दादाजी यांच्या 'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक
तुकाराम जावजी यांनीं छापून प्रसिद्ध केला.

१९०३.

किंमत २ रुपये.

अनुक्रमणिका.

KÂVYASANGRAHA. 43.

THE YATHÂRTHADÎPIKÂ

(A commentary on the Bhagavadgîtâ)

OF

VAMAN PANDIT.

(THE GREAT MARÂTHÎ POET OF THE MAHÂRÂSHTRA.)

PART II.

Chapters V-IX.

EDITED WITH NOTES

BY

NÂRÂYAN CHINTÂMAN KELKAR, B. A.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂMA JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRṆAYA-SÂGARA" PRESS.

Bombay.

1903.

Price 2 Rupees.

वामनपंडितकृत यथार्थदीपिका.

भाग दुसरा.

अध्याय पांचवा.

जय जय परमहंसानंदावतंस! । जय भक्तजनमानसहंस! । जय जय भवदुःखकंसविध्वंस! । देवदेव! देवकीनंदन! ॥ १ ॥ जय जय सांख्ययोगसंसिद्धरूप! । जय जय कर्मसंन्यासक्रमप्राप्यस्वरूप! । जय जय सदसद्विश्वरूप! । परमहंस! पुरुषोत्तम! ॥ २ ॥ जय जय परमसदय! । जय जय श्रीवत्सहृदय[1]! । जय मायातीत! मायामय! । जगदुदयलयनिलय[2]! गोविंद! ॥ ३ ॥ जय जय भवरोगवैद्य! । जय जय विद्यामृतप्रदाद्य! । जय जय स्वात्मत्वैकवेद्य[3]! । निखिलवंद्य! मुकुंद! सच्चिदानंद! ॥ ४ ॥ जय जय श्रीकरुणालय! । जय जय कल्याणगुणवरुणालय! । जय निखिलनिलय! स्वात्मनिलय! । पालय पालय जगद्गुरो! ॥ ५ ॥ वंदूनि तुझे पाय । पंचमाध्यायार्थबोध उपाय । करितों कीं सर्वानर्थ अपाय । परिहरती स्मरतां तुझे श्रीचरण. ॥ ६ ॥ आतां आरंभला अध्याय, । एथें आधीं प्रश्न करितो धनंजय, । कीं, 'कर्मत्याग बोलोनि कर्ममय । योग मागुती बोलसी. ॥ ७ ॥ तरी दोहींमधूनि एक । सांग करूनि बरवा विवेक । ज्याणें मी श्रेय आत्यंतिक । पावेन तुझ्या प्रसादें.' ॥ ८ ॥ या प्रश्नाचें निमित्त । ऐसें कीं पूर्वी भगवंत । 'ज्ञानी परिपक्व त्यास निश्चित । कर्म नलगे' ऐसें बोलिला. ॥ ९ ॥ आणि पूर्वाध्यायाच्या अंतीं । ऐसें बोलिला श्रीपती। कीं, 'कर्में अगा न बाधती । जो योगसंन्यस्तकर्मा तयासी.' ॥ १० ॥ ऐसें बोलोनि मागुती । अर्जुनातें म्हणे श्रीपती, । कीं, 'ऊठ युद्ध करावयाप्रती । अर्जुना!' ॥ ११ ॥ एथें वाटे अर्जुनाला। कीं, 'कर्मत्याग बोलोनिही मला । कर्म करीच म्हणतो वहिला. । दोन्ही कैसीं मी करूं? ॥ १२ ॥ त्याग कर्माचा करावा, । कीं कर्मयोगचि आचरावा, । म्हणूनि एकचि सांग मज देवा!' । हा प्रश्न करितो अर्जुन. ॥ १३ ॥

---

१. श्रीवत्सलांछन हृदयीं ज्याच्या. २. जगदुत्पत्तिसंहारस्थानभूत. ३. अनादि.

अर्जुन उवाच—संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

कर्म टाकणें तयास । म्हणावें कर्माचा संन्यास, । तरी तो कर्मसंन्यास तूं जगन्निवास! । बोलतोसि श्रेष्ठत्वें. ॥ १४ ॥ पुन्हा मज कर्म करीं । म्हणूनि म्हणसी तूं श्रीहरी! । तरी या दोन्हीं अंतरीं । कोण बरें? ॥ १५ ॥ निश्चय करूनि त्याचा । हेंचि एक करीं म्हणुनी वाचा । बोल ज्याणें करूनि साचा । कल्याणमार्ग मी पावेन. ॥ १६ ॥ ऐसा प्रश्न करी अर्जुन । त्याचा भाव जगजीवन । जाणे कीं दोंहींमधून एकचि करीन । अर्जुन म्हणतसे. ॥ १७ ॥ मी त्यास बोलिलों कर्मत्याग । कीं पक्क ज्याचा ज्ञानयोग, । हा जिज्ञासु यास कर्मयोग । बोलिलों. ॥ १८ ॥ न समजोनि तो अर्थ । प्रश्न करी हा पार्थ, । परंतु याचा प्रश्न व्यर्थ । ऐसें कां न म्हणे? ॥ १९ ॥ कीं या दोहींवांचोनी । मोक्ष नव्हे म्हणोनी । दोन्ही मुमुक्षुजनीं । अनुष्ठावीं. ॥ २० ॥ तरी हा प्रश्नही याचा । कां न अंगीकारूं साचा? । कर्मत्याग आणि कर्मयोगाविषयीं वाचा । कां न बोलूं यासी? ॥ २१ ॥ म्हणूनि या भावें उत्तर । आतां देतो सर्वेश्वर । जगद्गुरु स्वतःसिद्ध चतुर । बोलतो भगवान् षड्गुण. ॥ २२ ॥

श्रीभगवानुवाच—संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

अगा अर्जुना! संन्यास । परम अंतरंग मोक्षास । आणि कर्मयोग चित्तशुद्धीस । मुख्य हेतु. ॥ २३ ॥ आपलें परम कल्याण । अगा अर्जुना! मोक्ष जाण, । त्या मोक्षाच्या प्राप्तीस कारण । संन्यास आणि कर्मही. ॥ २४ ॥ कल्याणकर हे दोन्ही । दृढ धरीं हे गोष्टी मनीं, । तथापि कर्मसंन्यासाहूनी । कर्मयोग विशेषत्वें चढतसे. ॥ २५ ॥ ऐसें कृष्ण या श्लोकीं बोलिला । परंतु एथें पार्थ शंकला । कीं, 'कर्माहूनि थोर भला । संन्यास सर्वसंमत. ॥ २६ ॥ आणि संन्यासाहूनि । कर्म थोर म्हणोनी । कृष्ण कैसा बोलतो?' ऐसा मनीं । अर्जुन जाला सशंक. ॥ २७ ॥ समजोनि हा अर्जुनाचा भाव । कर्म योगींच देवाधिदेव । संन्यास दावूनी अतएव । श्रेष्ठ कर्मयोग म्हणतो या श्लोकीं. ॥ २८ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।
निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

अगा! करूनिही कर्म । जो द्वंद्वरूपीं सुखदुःखीं सम । तोचि जाणावा

परम । संन्यासी. ॥ २९ ॥ जो न अपेक्षी विषय चोखट । न निंदी विषय वाईट । ईश्वरीं अर्पी सकळ खटपट । कर्मांची. ॥ ३० ॥ न उपजे कर्मबंध- फळ । तोचि कर्मत्याग केवळ । तेव्हां कर्मयोगींही निखिल । कर्मत्याग संन्यास साधला. ॥ ३१ ॥. विषयाभिलाषवर्जित । आणि सर्वद्वंद्वातीत । कर्मे करी ईश्वरार्पित । तोचि संन्यासी जाणावा. ॥ ३२ ॥ एवं द्वंद्वातीत । आणि विष- यापेक्ष द्वेषवर्जित । या शब्दीं सुचविला निश्चित । करूनि निष्काम. ॥ ३३ ॥ एवं काम्यत्याग । तोचि म्हणावा संन्यासयोग । कर्म करूनि निःसंग । तोचि संन्यासी जाणावा. ॥ ३४ ॥ परंतु जऱ्ही निष्काम । ईश्वरीं न अर्पितां कर्म । कर्मबंध घडे हा नेम । तृतीयाध्यायीं यासीच बोलिला. ॥ ३५ ॥ याकारणें निष्काम । आणि ईश्वरीं अर्पी कर्म । तोचि जाणावा परम । संन्यासी ऐसा भावार्थ. ॥ ३६ ॥ अतएव कृष्ण म्हणतो । कीं, 'तो अनायासें बंधापासूनि सुटतो । कीं जो न अर्पी ईश्वरीं तो । त्या कर्मे बंध पावणार. ॥ ३७ ॥ हा बंधापासूनि सुटतो । यावरूनि ईश्वरीं कर्मे समर्पितो । ऐसा भावार्थ दावितो । श्रीकृष्ण. ॥ ३८ ॥ आतां यज्ञादि कर्मकरण । हें तों गृहस्थपण । त्यांत निर्द्वंद्व निष्काम हें लक्षण । संन्यासाचें. ॥ ३९ ॥ हें अर्जुनास वाटे कठिन । कीं गृहस्थाचें मन । निष्काम आणि द्वंद्वसहन । कैंवि होय. ॥ ४० ॥ जो असेल परम समर्थ । त्यासचि साधेल हा अर्थ । आपण आइकतों व्यर्थ । उपदेश ऐसा. ॥ ४१ ॥ हा भाव पार्थाचे अंतरीं, । तों बोलिला श्रीहरी, । कीं, 'अगा महाबाहो! यापरी । कर्मयोगीही संन्यासी जाणावा. ॥ ४२ ॥ तूंही महाबाहु अगा पार्था!। साधितोस थोराथोरा पुरुषार्था । हे गोष्टीही तुज साधेलचि, कां वृथी। श्रम मानिसी? ॥ ४३ ॥ ऐसा हृदयीं भाव । तों मुखें म्हणे देव । कीं, 'तूं हें साधिसी अतएव । महाबाहो म्हणतों तुजला. ॥ ४४ ॥ एवं कर्मयोगीं संन्यास । साधे म्हणूनि, कर्मयोगास । पूर्वश्लोकीं मीं जगन्निवास । श्रेष्ठ म्हणोनि बोलिलों. ॥ ४५ ॥ आश्रमांतराविण । गृहस्थाश्रमीं संन्यासपण । हें कर्मयोगाचें श्रेष्ठत्व- लक्षण । न ये संन्यासासी. ॥ ४६ ॥ कीं संन्यासियासी क्रिया । यज्ञादिकां न घडती धनंजया! । यालागीं कर्मयोगा या । दावूं न शके संन्यास. ॥ ४७ ॥ आणि शिखासूत्रत्याग । विनाकाम्यत्याग संन्यासयोग । आश्रम नव्हे तें सोंग । नटाचें. ॥ ४८ ॥ एवं कर्मयोगीं जें निष्कामपण । संन्यासियासी पाहिजे हाचि गुण । तेव्हां संन्यासलक्षण । सिद्ध होतां आश्रम तो शुद्ध. ॥ ४९ ॥ आणि कर्मयोगावांचूनि । अशुद्धता असतां मनीं । व्यर्थ संन्यास म्हणोनी । कर्मयोगी संन्यासी हा थोर. ॥ ५० ॥ आश्रमावांचूनि संन्यासयोग । घडे करितां का-

म्यत्याग । परि कर्मावांचूनि नव्हतां निःसंग । आश्रमसंन्यास न घडे. ॥ ९१ ॥ एवं असोनि गृहस्थधर्मी । जो निष्काम गोस्वामी । तो संन्यासी थोर ऐसें जगत्स्वामी । श्रीकृष्ण बोलिला. ॥ ९२ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत. ॥ ९३ ॥ गृहस्थें कर्म करावें । आणि कर्मयोगीं संन्यासातें पाहावें । ऐसें पूर्वश्लोकीं देवाधिदेवें । निरूपिलें. ॥ ९४ ॥ परि अर्जुनास कर्मत्याग इष्ट । कीं स्वजनवधीं वाटे कष्ट । कर्म न टाकितां तो स्पष्ट । सद्य हे भीष्मादिक मारावे लागती. ॥ ९५ ॥ आणि द्वितीयाध्यायीं शरण । आला शिष्यत्वें वंदूनि चरण । तेव्हांही बोलिला कीं, 'युद्धाविण । कृष्णजी! सांगसी तें करीन.' ॥९६॥ म्हणूनि अर्जुन । आइकोनि हें वचन । करावया या पक्षाचें निरसन । युक्ति विचारी. ॥ ९७ ॥ कीं मुमुक्षूस निश्चित । कर्मयोग संन्यास दोन्ही अपेक्षित । ऐसें बोलतो अच्युत । मजलागीं. ॥ ९८ ॥ तरी सांख्य योग दोन्ही पक्ष । प्रकटले द्यावया मोक्ष । त्यांत कोणी सांख्यें कोणी योगेंच दक्ष । मोक्ष पावती. ॥९९॥ एका मोक्षाचे दोन्ही पंथ । आणि एकाविण एक समर्थ । तैसा संन्यासेंचि अथवा कर्मेंचि पुरुषार्थ । कां न साधे? ॥ ६० ॥ ऐसी कल्पना अर्जुन । करी तें जाणोनि मन । करितो त्याचें समाधान । भगवान् या श्लोकीं. ॥ ६१ ॥

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम् ॥ ४ ॥

अरे सांख्य योग दोन्ही । बाल म्हणती वेगळे म्हणोनि । बाल म्हणिजे अज्ञानी । जे नेणती आत्मतत्त्वा. ॥ ६२ ॥ वेगळे दोन्ही निश्चित । ऐसें न मानिती पंडित । जयास जालें अधिगत[1] । आत्मज्ञान. ॥ ६३ ॥ सांख्य योगं दोहींचिया । वेगळ्या दिसती शास्त्रप्रक्रिया[2] । म्हणूनि मार्ग वेगळे अगा धनंजया! । वाटती ज्ञानहीनासी. ॥ ६४ ॥ एकाच वाराणसीप्रती । मार्ग दोनी जे असती । जे काशीस न जाती । त्यांस ते देश वेगळे वेगळे सहजचि. ॥ ६५ ॥ तैसी आत्मजिज्ञासा नसे जयास । हीं दोन्हीं शास्त्रें सहजचि तयास । वेगळीं वाटती अज्ञानियास । तो बाल. ॥ ६६ ॥ काशीस जो जाय । त्यास कोण मार्ग जाला तरी काय? । दोन्ही मार्गीं चालती पाय । आणि पावणें काशीतेंचि. ॥ ६७ ॥ जे काशीस पावले । ते वेगळे मार्ग न म्हणती भले, । एकाच मार्गें जरी गेले । फळ पावले दोन्ही मार्गांचें. ॥ ६८ ॥ म्हणूनि जे पंडित, । जे

---

१. प्राप्त. २. शास्त्रांमधील घटनक्रिया.

आत्मज्ञानी अत्यंत, । ते म्हणती संत । **सांख्य योग** दोन्ही एकचि म्हणूनी. ॥ ६९ ॥. कीं **सांख्य योग** दोहींमधूनी । एकाच्याच अनुष्ठानेंकरूनी । दोहींची सिद्धि होते म्हणोनी । **सांख्य योग** वेगळे न म्हणती पंडित. ॥ ७० ॥ या दोहींची सिद्धि एक । कैसी म्हणेल तरी दोहींचा विवेक । सुचवूनि श्रीवत्सांक । एकवाक्यंता बोलतो या श्लोकीं. ॥ ७१ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

सांख्यशास्त्राची रीती । जे मुमुक्षु अनुष्ठिती । **सांख्य** म्हणावें तया जनांप्रती । अगा अर्जुना! ॥ ७२ ॥ त्या **सांख्य**जनीं जें पाविजे स्थान । **योग**मार्गअनुष्ठानींही तेंचि अधिष्ठान । पावती **यो**गनिष्ठ जन । मार्ग दोन फळ एक. ॥ ७३ ॥ एवं **सांख्य योग** दोन्ही । एकफलत्वें एकचि म्हणोनी । ऐसें जो पाहे ज्ञाननयनीं । तोचि पाहणार इतर अंध. ॥ ७४ ॥ हे श्लोकार्थस्थिती । परि येथें श्रोते म्हणती । कीं **सांख्य योग** दोहींच्या भिन्न रीती । फळ एक तें कैसें म्हणोनि म्हणावें? ॥ ७५ ॥ यालागीं दोहींचे प्रकार । आणि एक प्राप्ति कैसी तो विचार । संक्षेपरूप निर्धार । बोलणें लागलें ये स्थळीं. ॥ ७६ ॥ **सांख्य** म्हणजे संख्येचा भाव । तत्त्वसंख्या विचारानुभव । ज्या विचारें परमात्मवैभव । ठायीं पडे. ॥ ७७ ॥ जीं तत्त्वें ब्रह्मांडीं । तींचि तत्त्वें पिंडीं । त्या तत्त्वांची मांडणी मांडी । तें **सांख्यशास्त्र**. ॥ ७८ ॥ आत्मतत्त्व एक । प्रकृतितत्त्वें जडें अनेक । यांचा करितां विवेक । ठायीं पडे आत्मतत्त्व. ॥ ७९ ॥ त्या आत्मसमुद्रावरी । जड प्रकृतितत्त्वाचिया लहरी । तें पाहतां न उरे उरी । भेदची. ॥ ८० ॥ दिसोनि नानातरंग । उदकचि असे अंतरंग । या दृष्टीं पाहतां जाला भंग । द्वैतभावाचा. ॥ ८१ ॥ एवं कळलें आत्मतत्त्व । तेंचि ब्रह्म सर्वात्मत्व । त्या चित्समुद्रीं जडत्व । तरंगाकारें. ॥ ८२ ॥ ऐसा **सांख्यशास्त्रा**चा अनुभव । हेंचि **वे**दांताचें वैभव । या **गीतें**तचि **दे**वाधिदेव । त्रयोदशाध्यायांत वर्णील. ॥ ८३ ॥ यावेगळें जें **सांख्य**मत । तेथें प्रकृतीचें प्राधान्यसंमत । तो सिद्धांत असंमत । **व्या**सादिकां. ॥ ८४ ॥ एवं **व्या**सादिकां संमत । तें **वे**दांतसंमत **सांख्य**मत । जेथें निर्मूल होय अत्यंत । द्वैतमोह. ॥ ८५ ॥ हे **सांख्य**बोधरीती । ठसावली ज्याच्या चित्तीं । त्यांस निःसंदेह मुक्ती । हें त्रयोदशीं श्रीकृष्णचि बोलेल. ॥ ८६ ॥

'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥' [अ० १३ श्लो० २३]

जो जाणतो या पुरुषातें । आणि गुणांसहित प्रकृतीतें । तो पुन्हा न पावे जन्मातें । जरी सर्वथा प्रपंचीं वर्तला. ॥ ८७ ॥ **सांख्य**मार्गे ये रीती । जे आत्मतत्त्व पावले सुमती । तेचि निरोधितां चित्तवृत्ति । पावती तें पावणें म्हणावें **योग** म्हणोनी. ॥ ८८ ॥ इत्यादि या **यो**गरीती षष्ठाध्यायीं । वर्णिजेतील याच **गी**तेच्या ठायीं । एवं दोन्ही उपायांत एक्या उपायीं । फलप्राप्ति जे उभयत्र बोलती. ॥ ८९ ॥ यालागीं **सांख्ययो**ग एक । जो पाहे करूनि ऐसा विवेक । तोचि देखणा डोळस आत्यंतिक । अगा **अर्जुना!** ॥ ९० ॥ एथेंही कोणी म्हणती । कीं **सांख्यें** कळावी आत्मस्थिति । तेव्हां **योगें** निरोधाव्या चित्ताच्या वृत्ती । **यो**गचि कैसा स्वतंत्र? ॥ ९१ ॥ आणि **सांख्यें** आत्मत्व कळलें । कळोनिही जों योगावांचूनि चित्त नाहीं वळलें । तें मागुती खवळलें । आत्मविस्मृतीनें अनात्मत्वीं. ॥ ९२ ॥ तेव्हां **सांख्या**सही **यो**गाविण । नसे मोक्षप्रदत्व स्वतंत्रपण । हे श्रोतयांची शंका श्रीकृष्ण । हरिता जाला श्लोकीं पूर्वीलियाच. ॥ ९३ ॥

'एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम् ।' [अ० ५ श्लो० ४]

हे वेगळे मार्ग दोन्ही । परंतु एकही या दोंमधूनी । सम्यक् म्हणिजे बरविया प्रकारें करूनी । अनुष्ठितां फलप्राप्ति दोहींची. ॥ ९४ ॥ या सम्यक्शब्दें करूनी । अनुष्ठान बरविया प्रकारें म्हणोनी । गहन भाव या वचनीं । सूचविला. ॥ ९५ ॥ कीं **सांख्यें** आत्मा कळे । तेव्हां **योगें** वृत्ति निरोधितां चित्त वळे । तो अष्टांग योग काय करितां मिळे । स्वस्वरूपीं चित्त? ॥ ९६ ॥ त्यांत कोणी अष्टांग करिती । न करितां केवळ **सांख्य** स्थिती । सम्यक्प्रकारें अनुष्ठिती । स्वरूप लक्षिती सर्वत्र. ॥ ९७ ॥ पटीं तंतूच दिसती । परि नसावी विस्मृती । धरितां तंतूची स्मृती । पट तितका तंतूचि असे. ॥ ९८ ॥ ऐसी चित्ताची एकाग्रता । तेही योगचि म्हणावी तत्त्वता । परि अष्टांगयोग न आचरतां । योग नव्हे. ॥ ९९ ॥ स्पर्शोनिही योगरीती । ते **सांख्य**चि म्हणविती । कीं जे न अनुष्ठिती अष्टांगमार्ग. ॥ १०० ॥ एवं **यो**गाविण ही योगस्थिती । पावले जे सम्यक् शांति अनुष्ठिती । एक **सांख्यें** आत्मा समजोनि सुमती । सम्यक्प्रकारें अनुष्ठिती **यो**गातें. ॥ १०१ ॥ **सांख्य**तत्त्वाची रीती । सम्यक्प्रकारें सर्वदा चाळिती । हे तत्त्वसंख्या सोडूनि निरोधिती । चित्तवृत्तीच सम्यक्प्रकारें. ॥ १०२ ॥ एवं **सां-ख्या**तें जरी सोडी । आणि सम्यक्प्रकारें योगचि जोडी । तथापि दोहीं फळीं

जे एकचि गोडी । ते पावतो. ॥ १०३ ॥ टाकूनी अष्टांगरीती । सांख्यमात्रचि सम्यक् अनुष्ठिती । तेही सिद्धि पावती । मार्गद्वयाची. ॥ १०४ ॥ एकांत एक मिळवी । तथापि सम्यक्प्रकारें एकरीती । अनुष्ठितां साधक पावती । सिद्धि दोहीं मार्गांची. ॥ १०५ ॥ आधीं आपल्या ग्रामाबाहेर जावें । तेथूनी दोघीं दों मार्गीं भरावें । तेव्हां एकाचि मार्गातें सम्यक् अनुष्ठितां पावावें । एका मार्गें फल दोहीं मार्गांचें वाराणसी. ॥१०६॥ ऐसें आत्मतत्त्व समजावें । मग एकें सांख्यचि सम्यक् अनुष्ठावें । एकें अष्टांगयोगीं चित्त लावावें । त्यास एकाच मार्गें फल दोहीं मार्गांचें ज्ञानपरिपाक ॥ १०७ ॥ ऐसे कर्म योग आणि संन्यास । एका वेगळे एकास । कां स्वतंत्रत्व नये म्हणूनी अर्जुनास । वाटतां चालिलें हें प्रकरण. ॥१०८॥ भाव कीं अगा अर्जुना! । हें जें वाटलें तूझिया मना । हें सांख्ययोगातेंचि घडे परि घडों सकेना । कर्मयोग आणि संन्यास या दोहींस. ॥१०९॥ घडों सके सांख्ययोगरीती । ते उपपादूनि श्रीपती । न घडे कर्मयोग आणि संन्यास या दोंप्रती । म्हणूनि म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ११० ॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

संन्यास तो ऐसा योगावांचूनि । प्राप्त नव्हे म्हणूनी । सांख्ययोग पूर्वश्लोकद्वयेंकरूनी । स्वतंत्र आणि एक फलत्वें तुज बोलिलों. ॥ १११ ॥ या भावें म्हणतो हरी । कीं, 'सांख्ययोगास ऐसें घडे परी । कर्मयोगावांचूनि, संन्यासाची पायरी । न वेंघवे'. ॥११२॥ योगावांचूनि योगफळ । सांख्येंचि करूनी पाविजे केवळ । सांख्यावांचूनि सांख्यफळ निष्फळ। प्राप्त होय योग सम्यक् अनुष्ठितां. ॥ ११३ ॥ तैसें कर्मयोगाविण । न साधे संन्यासपण । दों प्रकारें लक्षण । ज्या संन्यासाचें. ॥११४॥ मुख्य काम्यत्यागें स्वकर्म । करणें परम संन्यासधर्म । दुसरें शिखासूत्रत्यागें आश्रम । हें लक्षणद्वय संन्यासाचें. ॥ ११५ ॥ नित्य विहितकर्में करी । त्यावेगळें काम्य हातीं न धरी । नव्हे कर्मत्यागें बद्ध तेव्हां संन्यास परी । कर्मयोगेंचि साधें हा संन्यास. ॥ ११६ ॥ एवं हाही संन्यास । जो कर्मयोग करील त्यास । आणि काम्यत्याग संन्यास हाही ज्यास । कर्मयोग साधे त्यातेंचि. ॥ ११७ ॥ कीं न टाकितां काम्यकर्म । न घडे चित्तशुद्धिप्रद धर्म । तो कर्मयोगी नव्हे सकाम । जो कामनेनें कर्म आचरतो. ॥ ११८॥ काम्य टाकी सम्यक्प्रकारें । आणि कर्मयोग आचरे सम्यक् आदरें । तेव्हां ब्रह्म पावेल विचारें । वेदवाक्याचिया. ॥११९॥ एवं संन्यास विहितक-

र्माविण । न साधे आणि **कर्म**योगपण । सिद्ध नव्हे जों काम्यत्यागलक्षण । संन्यास सम्यक्प्रकारें घडेना. ॥ १२० ॥ षष्ठाध्यायांत दुसरिया श्लोकीं । **'यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि'** या वचनीं बोलेल कीं । कर्मयोगी नव्हे तोंवरी या लोकीं । जों काम्यत्यागसंकल्प होईना. ॥१२१॥ एवं **सांख्य-योग** एक एकाविण । समर्थ तैसें संन्यास आणि कर्मयोगपण । नं साधे हें श्रीकृष्ण । पूर्वापर अनुसंधान येथें सूचवी. ॥ १२२ ॥ या श्लोकीं जगन्निवास । म्हणे **कर्म**योगावांचूनि **संन्यास** । प्राप्त नव्हे म्हणूनि परि टीकाकारांस । प्रकरणानुरूप हेंही येथें सूचवी. ॥ १२३ ॥ कीं जैसा **कर्म**योगावांचूनी । **संन्यास** न पाविजे म्हणोनी । मी बोलिलों यावरूनि मनीं । तुम्हीं हेंही विचारा. ॥१२४॥ कीं काम्य टाकिल्याविण । न घडे **कर्म**योगपण । आणि **संन्यास**त्वाचेंही हेंचि लक्षण । कीं त्याग काम्यकर्माचा. ॥ १२५ ॥ **'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं'** म्हणोनी । अष्टादशाध्यायांत बोलणेंचि आहे स्ववचनीं । त्यावरूनी **संन्यासा**वांचूनी । **कर्म**योगास न घडे कर्मयोगत्व. ॥ १२६ ॥ एवं काम्यत्याग मुख्य **संन्यास** । ज्या **संन्या**सें संन्यासाश्रमास । संन्यासत्व घडे अन्यथा आयास.। शिरोमुंडण सकामातें. ॥ १२७ ॥ तोही तेव्हां संन्यासधर्म । कीं चित्तशुद्ध होय करितां कर्म । परंतु कर्मयोगींच संन्यासधर्म । सांपडे काम्यकर्म त्यागितां. ॥ १२८ ॥ एवं न करितां **कर्म**योग । करी शिखासूत्रत्याग । तोही अशुद्धचित्त मनीं आठवूनी भोग । भ्रष्ट होणार. ॥ १२९ ॥ आतां काम्यत्याग मनीं । तो कर्मयोगयुक्त ही संन्यासी मुनी । कर्मयोगें संन्यासें दोहींकरूनी । ब्रह्म पावतो अतिशीघ्र. ॥ १३० ॥ या उत्तरार्धेंकरूनी । **कर्म**योगही काम्यत्याग **संन्यासा**वांचूनी । सिद्धयोग नव्हे म्हणोनी । सूचविलें. ॥१३१॥ कीं **यो**गयुक्त जो मुनी । तो ब्रह्म थोड्या काळेंकरूनी । पावतो म्हणोनी । श्रीकृष्ण म्हणे. ॥ १३२ ॥ **यो**गयुक्त तो जो युक्त **कर्म**योगेंकरूनी । तो तेव्हां **यो**गयुक्त कीं जेव्हां संन्यासी मुनी । कीं काम्यत्याग **संन्यास** साधिला म्हणोनी । तो मुनि संन्यासी आणि कर्मयुक्त. ॥१३३॥ एवं हें श्लोकत्रय[1] । या तिहीं श्लोकीं हा निश्चय । कीं कर्म-योग आणि संन्यास हें साधनद्वय[2] । दोहींविण ब्रह्म साधेना. ॥ १३४ ॥ एक दोहींमधूनी । धरावें हें अर्जुनाचे मनीं । परी तैसें न घडे म्हणोनी । श्रीकृष्णभाव. ॥१३५॥ **सांख्य योग** दोन्ही । मोक्षमार्ग त्यामधूनी । एक एकावांचूनी । सम्यगनुष्ठितां मोक्षफलप्राप्ति दोहींची. ॥ १३६ ॥ हें घडों शके **अर्जुना** ।

---

१. हे तीन श्लोक. २. हीं दोन साधनें.

परी कर्मयोग संन्यास यांत ऐसें घडेना । कीं संन्यास कर्मयोग एक एकाविना । न घडे सर्वथा. ॥ १३७ ॥ कीं **'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः'** म्हणोनी । संन्यास जों न पाविजे कर्मयोगावांचूनी । ऐसें **'संन्यासस्तु'** म्हणतां या **'तु'**शब्देंकरूनी । हें तों न घडे त्यासारखें हा अर्थ. ॥ १३८ ॥ ऐसा अबाधित अर्थ । टाकूनि कोणी व्यर्थ । **सांख्ययोग** वाखाणिती तो नव्हे समर्थ । अर्थ बाधित होतसे. ॥ १३९ ॥ सांख्यशब्दें घेती संन्यास । योग म्हणती कर्मयोगास । दोहींस एकत्व आणितां आयास । पावती फार. ॥ १४० ॥ एकचि मार्ग दोहींमधूनी । अनुष्ठितां फलप्राप्ति दोहींची म्हणोनी । अर्थ स्पष्ट होतो यावरूनी । मोक्ष म्हणावा कर्मेंचि अथवा संन्यासेंचि. ॥ १४१ ॥ तरी कर्माविण नव्हे शुद्धचित्त । आणि संन्यासाविण नव्हे मोक्ष प्राप्त । तो संन्यास तों तेव्हां निश्चित । जेव्हां चित्तशुद्धि कर्मयोगें. ॥ १४२ ॥ आणि श्लोकार्थ तो सुस्पष्टतर । कीं दोहींमधूनि एकचि सम्यक् सादर । अनुष्ठितां फळ निर्विकार । पाविजे दोहींचेंही. ॥ १४३ ॥ एथें ते ऐसें म्हणती । कीं कर्मे चित्तशुद्धि बरवी ये रीती । होतां ज्ञानद्वारें होय प्राप्ती । मोक्षाची. ॥ १४४ ॥ आणि संन्यासही बरविया प्रकारें । अनुष्ठितां पूर्वी जें कर्म केलें त्याणें बरें । त्याचें आणि संन्यासाचेंही जें फळ खरें । तें कैवल्य हा म्हणे पावतो. ॥ १४५ ॥ एवं कर्मयोग जरी केला । तरी काम्यत्याग संन्यास जों नाहीं साधला । तों कोणीं ज्ञानद्वारा नाहीं पावला । मोक्षफळासी. ॥ १४६ ॥ आणि कर्मयोगें चित्तशुद्धी । नव्हतां न घडे संन्याससिद्धी । हें याच गीतेंत आणि सर्वत्रही प्रसिद्धी । गोफाटितां न ये सर्वथा. ॥ १४७॥ म्हणोनि ऐसें म्हणती । कीं संन्यास अनुष्ठितां बरविये रीती । पूर्वी अनुष्ठिली कर्मयोगस्थिती । या दोहींचें फळ तो पावतो. ॥ १४८ ॥ एवं संन्यासाहूनि पहिलें । कर्म बरविये रीतीं अनुष्ठिलें । तेव्हां एकावांचूनि एक कैसें जालें । प्राप्त फळ कैवल्य. ॥ १४९ ॥ आतां एक साधारण । आणि एका अनुष्ठानीं सम्यक्पण । ऐसें म्हणतांही होती क्षीण । पक्ष सकळ शास्त्रांचे. ॥ १५० ॥ कीं कर्मही करावें बरें । संन्यासही अनुष्ठावा सम्यक्प्रकारें । तेव्हां कैवल्यफळ तरी याही विचारें । अर्थ होतो हा व्यर्थ. ॥ १५१ ॥ हें **सांख्ययोगां**सचि घडे । कीं दोहींमधूनि एकीचकडे । सादरत्वें उडी पडे । आणि एकीकडे अनादर. ॥१५२॥ तरी फळ उभयांचें जोडे । तैसें एथें कदापि न घडे । कीं एक पक्षीं जरी कांहीं उणें पडे । फळ विघडे दोहींचें. ॥ १५३ ॥ कीं वस्त्र

१. निर्दोष २. खरा अर्थ. ३. स्वीकारिती. ४. झुगारितां. ५. चांगल्या प्रकारें. ६. दुर्बळ.

बरें घुतलें । आणि बरेंचि रंगें रंगविलें । तरीच तें मोलास आलें । नासे उणें पडतां एकत्र. ॥ १९४ ॥ आतां रंगाचे दोनी प्रकार । तैसे सांख्य-योगमार्गप्रचार । भलत्या एका रंगें अंबर । सुरंग होय. ॥ १९५ ॥ एवं या वेगळा अर्थ । बरें विचारितां अवघा व्यर्थ । हाचि अर्थ समर्थ । जो या टीकेंत वर्णिला. ॥ १९६ ॥ सांख्ययोग शब्दांचा स्पष्ट । अर्थ हा सोडोनि कां कल्पावा क्लिष्ट ? । न साधतां साधावयास कष्ट । कां करावे ? ॥१९७॥ दूषणें लागती अपार । परंतु ग्रंथ वाढेल फार । असो आतां पुढें काय विचार । बोलेल श्रीकृष्ण तें पाहों. ॥ १९८ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत आधीं. ॥ १९९ ॥ कर्मयोग आणि संन्यास । दोनही साधणें अगत्य मोक्षास । हें परिसतां अर्जुनमानस । समाधान पावलें. ॥ १६० ॥ परंतु एक शंका चित्तीं । उत्पन्न जाली मागुती । कीं कर्मयोग संन्यास दोन्ही साधती । तऱ्ही ज्ञानेंचि मोक्ष. ॥ १६१ ॥ आणि ज्ञान जाहलि-याही उपरी । कर्म करणें घडेच शरीरीं । जों कर्म करणें बंध तोंवरी । तरीं मोक्ष जितां घडेना. ॥ १६२ ॥ जो कर्मास लिंपतो । जीवन्मुक्त कैसा म्हणावा तो ? । तेव्हां जितां मोक्ष म्हणती होतो । हेंही अघटित. ॥ १६३ ॥ हे शंका पूर्वींही निरसली । तथापि अर्जुनास स्मृति नाहीं राहिली । म्हणूनि मागुती उपजली । हे शंका. ॥१६४॥ म्हणूनि शंकापरिहार । पुन्हा करितो सर्वेश्वर । या मिसें अकर्तृत्वप्रकार । विशद आतां बोलेल. ॥ १६५ ॥ त्यांत एक कर्म करितेकाळीं । बुद्धीनें स्वअकर्तृत्व सांभाळी । कोणी पट तंतु ऐसें न्यहाळी । सर्वभूतीं ब्रह्म. ॥ १६६ ॥ तोही अलिप्त कर्मी । ज्याची चित्तवृत्ति सर्वत्रही ब्रह्मीं । आधीं तयास वर्णितो जगत्स्वामी । या श्लोकीं. ॥ १६७ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

अगा ! सर्वभूतें चराचरें । आणि ज्या जीवात्म्याचीं हीं शरीरें । आणि पंचमहाभूतें थोरें । आत्मा या सकळांचा जो स्वयें, ॥ १६८ ॥ तो कर्म करि-तेही काळीं । आपण अकर्त्ता ऐसें जरी न सांभाळी । तो शरीर कर्मी जरी चाळी । तरी करूनिही लिंपत नसे. ॥ १६९ ॥ कीं आपल्या देहासहित । सर्वभूतीं देखे स्वात्मत्व निश्चित । त्यास त्याच्या कर्मासहित । प्रपंच अथवा निजात्माचि. ॥ १७० ॥ प्रारब्धें सुखदुःखभोग घडे । तो भोग लागे प्रति-

१. वस्त्र. २. उत्तम.

बिंबाकडे । हा बिंबैक्यपणें जरी निवडे । तरी प्रतिबिंब जीव जे त्यांचा आत्मा स्वयें हाचि.[१]॥ १७१ ॥ कीं सर्व प्रतिबिंबोपाधितरंग । ज्यांत बिंबला चित्समुद्र श्रीरंग । त्या उपाधितरंगीं स्वयें अंतरंग । चित्स्वरूप आपणचि सर्वत्र ऐसें अनुभवी. ॥ १७२ ॥ त्या उपाधींत प्रतिबिंब गवसे[२] । त्याचा आत्माही हाचि असे । एवं जीवात्मत्वही भिन्न न दिसे । हाचि आत्मा तयाचा. ॥ १७३ ॥ सूर्य भासला उदकीं । तेजोरूप तें उदकचि कीं । तैसा जीवोपाधीच जीवलोकीं । चिदंशें जीवत्व पावला. ॥ १७४ ॥ एवं सर्व भूतशब्दें सर्व देह । आत्मशब्दें जीवमात्रचि निःसंदेह । पुन्हा भूतशब्दें पंचमहाभूतसमूह । दुसरिया आत्मशब्दें जड पट तंतु आत्मा चैतन्य. ॥ १७५ ॥ ऐसा सर्वभूतात्मभूतात्मा म्हणोनी । श्रीकृष्ण बोलिला स्वमुखेंकरूनी । तो करूनिही कर्म अलिप्त होऊनी । सर्वात्मभावें असतसे. ॥ १७६ ॥ हा उत्तरार्धाचा अर्थ । आधीं वर्णिला ऐसा यथार्थ । पूर्वार्धाचा अर्थ समर्थ । प्रकट होतो हेतुरूपें यावरी. ॥ १७७ ॥ कीं सर्वात्मभावें समरसें । आणि तेंचि चित्त विषयभोगीं पैसे । तरी अहंकारावीण कैसे । विषय स्फुरती भोगेच्छेंकरूनी. ॥ १७८ ॥ म्यां भोग भोगावे ऐसा । मीपणींच वासनेचा ठसा । ज्यास मीपण तो कैसा । अलिप्त कर्में करूनिही. ॥ १७९ ॥ हे शंका परिहरी । ऐसें पूर्वार्धाच्या अंतीं हरी । वचन बोलतो कीं जितेंद्रिय तोंवरी । ऐसा अनुभव तयासी. ॥ १८० ॥ कीं जो ऐसा तो जितेंद्रिय । त्यास मी विषय भोगीन हा कैसा निश्चय । वासनात्यागें मनोजय । जाहला ज्याचा. ॥ १८१ ॥ हा अर्थ 'जितेंद्रिय' पदाहूनि आधीं । 'विजितात्मा' या शब्देंकरूनि साधी । आत्मशब्दें येथें अर्थ बोधी । मन म्हणोनि. ॥ १८२ ॥ देहरथाचे घोडे । इंद्रियें फिरविती चहूंकडे । तेव्हां मनास वागोरेपण[३] घडे । कीं मनें इंद्रियें आटोपती. ॥ १८३ ॥ ऐसेंचि बोलते श्रुती । आतां वागोरे सारथ्याआधीन असती । तरीच बुद्धीस वेद म्हणती । सारथि म्हणोनी. ॥ १८४ ॥ एवं मनोजयाची सिद्धी । तेव्हां कीं जेव्हां शुद्ध जाली बुद्धी । आत्मशब्देंचि बुद्धि ही प्रसिद्धी । ऐसी संस्कृतांत. ॥ १८५ ॥ म्हणूनि 'विजितात्मा' या शब्दाआधीं । 'विशुद्धात्मा' म्हणूनी हा अर्थ साधी । येथें आत्मशब्दें करूनी बोधी । बुद्धि म्हणोनि. ॥ १८६ ॥ तो विजितात्मा तरी । कीं विशुद्धात्मा जाला जरी । 'विशुद्धात्मा' या शब्दें हरी । सूचवी कीं बुद्धि शुद्ध ज्याची विशेषें. ॥ १८७ ॥ बुद्धि एक वृत्ति सत्त्वाची । जेथें घडामोडी निश्चयाची । सर्वां निश्चयांत गोष्टी साची । एक पाहतां.

---

१. प्रत्यक्ष होई. २. सांपडे; मिळे. ३. लगाम.

आतां कोण कोण कर्म । करितां आपण अकर्ता निर्धर्म । ऐसें मानितो हें सगुणब्रह्म । श्रीकृष्ण बोलतो दों अर्धी. ॥ २२२ ॥ पाहतां ऐकतां स्पर्शतां । हुंगतां भक्षितां चालतां । निजतां ओढितां सोडितां । श्वासोच्छ्वास. ॥ २२३ ॥ बोलतां, मळमूत्र टाकितां, । हातेंकरूनि कांहीं देतां घेतां, ।. आणि नि[१]मिषोन्मेषही हालतां, । मानी कीं कांहीं करीत नाहीं आपण. ॥ २२४ ॥ तरी कर्म घडे तें कैसें? । अर्जुना! म्हणसील ऐसें । तरी ऐकतों जैसें । कर्तृत्व पाहतो कर्माचें. ॥ २२५ ॥ मागिलिया दोंचरणीं । अकर्तृता बोलिला चक्रपाणी । तें कर्म कैसें घडतें हे वाणी । या शेवटिल्या अर्धी बोलतो. ॥ २२६ ॥ जो जयाचा विषय । त्या विषयांत तें इंद्रिय । वर्ततें ऐसा इंद्रियसमुदाय । स्वस्वविषयीं वर्ततो. ॥ २२७ ॥ ऐसें बुद्धीकरूनी । धरितो तो म्हणोनी । आपलें अकर्तृत्व साभाळूनी । कर्म ऐसें पाहतो. ॥ २२८ ॥ कीं रूप पहाती नेत्र । शब्द ऐकती श्रोत्र । घेतसे स्पर्शमात्र । त्वगिंद्रिय. ॥ २२९ ॥ इत्यादि जें इंद्रिय । घेतसे आपलाला विषय । तैसाच कर्मेंद्रियसमुदाय । स्वस्वकर्मी वर्ततो. ॥२३० ॥ आपण नव्हे इंद्रिय । कीं घेऊं कांहीं विषय । आपण असतों कर्मेंद्रियसमुदाय । तरी प्राप्त होतें कर्तृत्व मजलागीं. ॥ २३१ ॥ ऐसा दों श्लोकीं साधकोत्तम । वर्णिला तत्त्वज्ञ परम । जो पूर्वसंस्काररूप भ्रम । चिदात्मत्वस्मृतीनें मोडतो. ॥२३२॥ या मागील जो श्लोक । तेथें सिद्धलक्षण उत्तमश्लोक । बोलिला आतां जिज्ञासु उपासक । जें तत्त्व जाणों इच्छिती. ॥ २३३ ॥ त्यांस आत्मज्ञान नसे । म्हणोनि स्वअकर्तृत्व न दिसे । आपण कर्ता हृदयीं जो वसे । तोंवरी बंध. ॥ २३४ ॥ कर्में बंध जया । नव्हे ईश्वरप्रसाद कर्में तया । ईश्वरप्रसादावांचूनिया । ज्ञान नव्हे. ॥ २३५ ॥ या शंकेचा परिहार । पूर्वी जाला वारंवार । परि [२]थारला नाहीं तो निर्धार । अर्जुनमनीं. ॥ २३६ ॥ आणि जो [३]गुरुगम्य विचार । तो न आइकतां वारंवार । चित्तास दृढ संस्कार । बसत नाहीं. ॥ २३७ ॥ गुरूनेंही पुनः पुन्हा । सांगितलेंच सांगावें शिष्यजना । 'तत्त्वमसि' म्हणोनियां वेदवचना । नऊदां गुरू उपदेशी. ॥ २३८ ॥ पुनःपुन्हा बोलणें यास । शास्त्रकार म्हणती अभ्यास । म्हणोनि पुनःपुन्हा अर्जुनास । हें प्रकरण उपदेशिनो. ॥ २३९ ॥ आतां जिज्ञासुजनीं । बंधन पाविजे ज्या कर्मेंकरूनी । तें श्रीकृष्ण बोलतो येथूनि । श्लोकद्वयें. ॥ २४० ॥

---

१. डोळे झांकितां उघडितां. २. स्थिर, दृढ झाला. ३. गुरूपासूनच समजणारा.

ब्रह्मण्याध्याय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

ब्रह्मीं सगुणीं कर्मे । समर्पूनि भागवतधर्मे । फलसंग टाकूनि कर्मे । निष्कामें जो करितो, ॥ २४१ ॥ तो पापें नव्हे लिप्त । कीं कर्मबंध त्याचा होतो समाप्त । कमलपत्र जैसें अलिप्त । उदकीं उदकेंकरूनी. ॥ २४२ ॥ श्लोकाचा इतकाच अर्थ । परि कितीएका पदीं गूढ भावार्थ । जो प्रकट होतां यथार्थ । श्रोतयां वाटे. ॥ २४३ ॥ कीं ब्रह्मीं कर्मे समर्पूनी । लिप्त नव्हे पापेंकरूनी । म्हणूनि म्हणतां या वचनीं । भाव न काढितां नव्हे वाक्यार्थ. ॥ २४४ ॥ कर्मे समर्पितो ब्रह्मीं । पाप कैचें त्या कर्मी । तत्रापि संग टाकूनि पदपद्मीं । कर्मे समर्पी सगुणाच्या. ॥ २४५ ॥ तो तों पुण्यकर्मे करी । आणि कृष्ण पापलेप परिहरी । एवं तें पुण्यचि परी । पाप म्हणावें बंधकत्वें. ॥ २४६ ॥ सुवर्णाची तरी बेडी । तैसें पुण्यही बंध घडी । एवं पुण्यही पापचि उघडी । हे गोष्टी होते भावार्थे. ॥ २४७ ॥ ऐसे जिज्ञासु निपुण । जे जे रीती ब्रह्मार्पण । करिताति तें कर्मलक्षण । आणि निमित्तही वर्णितो या श्लोकीं. ॥ २४८ ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

कायेंकरूनि कर्म । स्नानसंध्यादि स्वधर्म । मनेंकरूनि उत्तम । भगवद्ध्यान. ॥ २४९ ॥ भगवद्भजनेंचि मोक्ष होय । इत्यादि बुद्धीचा निश्चय । कीं त्याच्या प्रसादेंचि अद्वय । ज्ञानसिद्धी. ॥ २५० ॥ यावेगळीं इंद्रियेंही करूनि । कर्मे करिती तीं केवळ म्हणोनि । इंद्रियांस केवल शब्द लावूनि । बोलेल या भावें. ॥ २५१ ॥ कीं रजोगुणाचीं इंद्रियें । तीं सहज वासनामयें । त्यांत निष्काम भगवदर्पण निश्चयें । प्रवर्तती तीं केवळें म्हणावीं. ॥ २५२ ॥ श्रवणकीर्तनादि कर्म । भगवत्प्रीतीनिमित्त जो धर्म । घडे इंद्रियांतें उत्तम । तें कर्म केवल इंद्रियें घडतसे.. ॥ २५३ ॥ ऐसीं कर्मे कर्मयोगीं । करिती चित्तशुद्धीलागीं । संग टाकूनि निःसंगी । भक्तियोग करीती ये रीतीचा. ॥ २५४ ॥ आतां ऐसींच कर्मे करितां दिसती । आणि बंध तरी ते पावती । म्हणोनि निवडोनि दोन्ही रीती । श्रीपती बोले या श्लोकीं. ॥ २५५ ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

ईश्वरीं कर्मे अर्पी भक्त । संग टाकूनि फळीं विरक्त । तो ईश्वरीं योजिला यालागीं युक्त । तो म्हणावा. ॥ २९६ ॥ युक्त ऐसा कर्मफळ । टाकूनि ईश्वरार्थचि केवळ । कर्मे करी तो शांति अचळ । पावतो. ॥ २९७ ॥ तद्विपरीत अयुक्त । कर्मे करूनि फळीं आसक्त । तो बंध पावतो अभक्त । अर्जुना ! ॥ २९८ ॥ काम उपजला मनीं । तो कर्मे करवी यावरूनी । सुटावें ज्या कर्मबंधापासूनी । हा वश तयातेंचि. ॥ २९९ ॥ ऐसा सकाम तो अयुक्त । कीं चित्त नसे ईश्वरीं युक्त । तो फळींच आसक्त । बंध पावतो यालागीं. ॥ २६० ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत आधीं. ॥ २६१ ॥ ग्रंथ येथवरी आला । तेथें निर्णय इतका जाला । कीं कर्तृत्व नाहीं ज्ञानियाला । स्वअकर्तृत्व कळलें जयासी. ॥ २६२ ॥ जयास नाहीं ज्ञान । त्यांत दोन प्रकारचे जन । जिज्ञासु एक ते जरी ज्ञानहीन । कर्मे समर्पिती ईश्वरीं. ॥ २६३ ॥ जिज्ञासु ऐसे ते निष्काम । फलबंध पावती जे सकाम । परि दोहींसही अकर्तृत्ववर्म । ठाउकें नसे. ॥ २६४ ॥ अकर्तृत्व जाणती ज्ञानी । ते वर्णिले दों प्रकारेंकरूनी । एक सर्वही ब्रह्म म्हणोनी । पाहती स्वकर्मासहित. ॥ २६५ ॥ एक दर्शनश्रवणादि काळीं । इंद्रियें स्वविषयीं वर्तती ऐसें न्यहाळी । कर्तृत्व आपणावरूनि टाळी । अकर्तृत्व पाहे आपुलें. ॥ २६६ ॥ तेथें शंकेचें स्थळ । एक राहिलें कीं चिदात्मा केवळ । तो अज्ञानियास अकळ । तरी अकर्ता. ॥ २६७ ॥ तो असेचि अकर्ता । जरी वाटला कर्ता । तरी कर्तृत्वाची वार्ता । न लागे तयासी. ॥ २६८ ॥ आतां बुद्धीस अकर्तृत्व त्याचें कळे । तेव्हां अकर्तृत्व त्यास फळे । परि जों बुद्धि तन्मयत्वीं न वळे । तों तो ज्ञानी न म्हणवे अकर्ता. ॥ २६९ ॥ वळली तथापि त्या बुद्धीवांचूनी । कर्म न घडे इंद्रियवर्गेचिकरूनी । बुद्धीस कर्तृत्व यावरूनी । लागलें तेव्हां कैसा अकर्ता. ॥ २७० ॥ हे शंका हरावयास उत्तमश्लोक । बोलतो आतां हा श्लोक । गहन दृष्टि अर्थविलोक । निर्मत्सरीं करावा. ॥ २७१ ॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

अगा ! सत्त्वाचे भेद चारी । अंतःकरण चित्त बुद्धि मन या प्रकारीं । त्यांत आत्मस्फुरण अंतरीं । हें अंतःकरण. ॥ १७२ ॥ आत्मचैतन्यें करूनी । चेतवी इतरां जडां म्हणोनी । चित्त या नांवें सज्जनीं । सत्ववृत्ति वर्णिली.

दुसरी ते. ॥ २७३ ॥ आत्मा नव्हे कर्ता । बुद्धीस निश्चयाची वार्ता । आत्मा तीहूनिही परता । तिचा प्रकाशक. ॥ २७४ ॥ बुद्धि करी निश्चय । मन संकल्पविकल्पकल्पनामय । त्यांत आत्मत्व अव्यय । अंतःकरणेंकरूनी अनुभवी. ॥ २७५ ॥ चित्त आपणासहित । जडें चेतवी समस्त । प्रारब्ध सरे तोंपर्यंत । असेचि तें. ॥ २७६ ॥ तें सुषुप्तीं जैसें तमीं । समाधींत तैसें ब्रह्मीं । त्यासहितही संयमी । अकर्तात्मत्वीं योजी बुद्धीतें. ॥ २७७ ॥ बुद्धि अंतःकरणीं पावे लय । तें अंतःकरणं चिन्मय । उरलें संकल्पविकल्पमय । मन याचें. ॥ २७८ ॥ इंद्रियें त्या मनेंकरूनी । विषयीं वर्तती पूर्वसंस्कार स्फुरोनी । बुद्धि अकर्तात्मत्वीं मिळोनी । वेगळेपणें पाहे त्याही मनास. ॥ २७९ ॥ यालागीं मनासह । वेगळीं इंद्रियें आणि देह । वेगळे विषय वेगळें कर्म निःसंदेह । आपण अकर्ता बुद्धीनें म्हणे. ॥ २८० ॥ ऐसा जो बुद्धिमंत । तो या मनासहित । कर्म वेगळें टाकूनि अत्यंत । सुख जैसें होय असतो तैसा. ॥ २८१ ॥ मन त्याचें जें ये रीती । मोकळें न सोडी त्याहीप्रती । धरूं नेदूनि विषयप्रीती । वासनारहितबुद्धीनें. ॥ २८२ ॥ पुरुष अश्व हातीं धरी । नाचोंही दे त्यास परी । होऊं नेदी रानभरी । मागुती वेगळा पाहे साक्षित्वें. ॥ २८३ ॥ ऐसें पाहतां कांहीं । कर्म तो करीतचि नाहीं । नवद्वारपुरीं देहीं । असतो सुखें. ॥ २८४ ॥ नवद्वारपुर । हें मानूनि शरीर । त्यांत असे सुखवस्ती नर । देहांत देही तो ऐसा. ॥ २८५ ॥ नगरीं उदंड लोक वसती । बोलती चालती खाती हुंगती । देखोनिही तयांप्रती । निरभिमान जैसा. ॥२८६॥ मनासहित इंद्रियें । वेगळीं ऐशा निश्चयें । हा न करी कांहीं स्वयें । हें सिद्ध जालें. ॥ २८७ ॥ परि याच्या सत्तेंकरूनी । तीं कर्में करिती म्हणोनी । हा न करी स्वयें परी करवी ऐसें मानूनि मनीं । झणीं भावील अर्जुन. ॥ २८८ ॥ म्हणूनि म्हणतो हरी । कीं तो न करी ही ज्यापरी । न करवीही याच प्रकारीं । अगा अर्जुना ! ॥ २८९॥ सूर्यप्रकाश दृष्टी । त्या दृष्टीनें वर्त्ते सृष्टी । परि करणें करविणें दोन्ही अदृष्टीं । नसती सूर्याचिया. ॥ २९० ॥ समीप होतां चुंबकेशिळा[1] । लोहेंशलाका[2] होती चंचळा । हे चुंबकाची सहजकळा[3] । नाचणें नाचवणें दोन्ही न तयासी. ॥ २९१ ॥ एवं इंद्रियें चाळी । त्या मनासह तीं वेगळीं । करणें करविणें या भावें टाळी । अनुभवी आपलें. ॥ २९२ ॥ ऐसा कर्मावेगळा । तोचि कर्मसंन्यासी आगळा । सर्वथा कर्मांहूनि निराळा । वर्णिती ते वर्णोत. ॥ २९३ ॥ सर्व कर्में मनासहित । संन्यासूनि ऐसीं त्यागूनि

१. लोहचुंबक पाषाण. २. लोखंडाची कांब. ३. शक्ति.

निश्चित । न करी करवी सुखें अत्यंत । नवद्वारपुरीं वसे श्लोकार्थ ऐसा. ॥ २९४ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याच निमित्तही सुश्लोक । परिसोत आर्धीं. ॥ २९५ ॥ कर्मकर्तृत्वपरिहार । अकर्तात्मबोधें सर्वेश्वर । बोलता जाला वारंवार । गीतेंत या. ॥ २९६ ॥ आणि पाहतां लोकव्यवहार । सर्व करवितो ईश्वर । तात्पर्य न कळोनि आधार । यास वेदाचाही मानिती. ॥ २९७ ॥

श्रुति—**एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते ॥**

श्रुत्यर्थ—वेद म्हणती ईश्वर । उत्तम लोकास नेऊं पाहतो जो नर । त्यास साधुकर्मी तत्पर । करीतसे. ॥ २९८ ॥ अधोलोकास जो पुरुष । न्यावा म्हणूनि जो इच्छी परमपुरुष । असाधु कर्में सदोष । त्या हातीं करवितो॥२९९॥ वेदवचनाचें ये रीती । तात्पर्य विरळा जाणती । कीं ईश्वर उत्तम अधम गती । किंनिमित्त देऊं इच्छितो. ॥ ३०० ॥ उत्तम ज्यास गती । देईन म्हणतो जगत्पती । त्यानें यास काय देऊनि प्रीति । संपादिली याची. ॥ ३०१ ॥ तो काय याचा सोयरा । आणि वैरी याचा काय दुसरा । दुर्गतीस ज्या नरा । नेईन म्हणतो. ॥ ३०२ ॥ एथें म्हणावें जैसा बाळ । पुतळे करूनि खेळे खेळ । बरीं वाईट कर्में करवूनि सकळ फळ । बरें वाईट देतसे॥३०३॥ तो तरी मूढ तें अचेतन । ईश्वर सर्वज्ञ हें सचेतन । एकास सुख एकास दुःखं देतां निरंजन । म्हणावा विषम आणि निर्दय. ॥ ३०४ ॥ एकासी बरा एकासि वाईट । तेव्हां विषम म्हणावा चोखट । आणि दुःखें देतो तेव्हां उत्कृष्ट । निर्दय म्हणावा. ॥ ३०५ ॥ जो विषम आणि निर्दय । तो ईश्वरचि नव्हे हा निश्चय । जो सर्वसम सर्वांवरी सदय । ईश्वर तोचि. ॥ ३०६ ॥ विषम निर्दय मानिती । आणि ईश्वरास भजती । ते आपल्या पितरास पिंड देती । नाम कुळ उच्चारूनि चांडाळाचें. ॥ ३०७ ॥ विष्णुशर्मा नामें भला । ब्राह्मण ऋषिगोत्रीं उपजला । चांडाळासंगें पिंड दीधला । त्याच्या पुत्रें कुलगोत्रनामें चांडाळाच्या. ॥ ३०८ ॥ ते पिंड न पावती पितरां । भजन न पावे ईश्वरा । तो सम सदय असोनि ज्या नरा । विषम निर्दय वाटला. ॥ ३०९ ॥ जे दुष्ट दुराचारी । ते भोजन करोत माझ्या घरीं । ऐसें म्हणतां भले सद्धाचारी । घरा जाती कां तयांच्या. ॥ ३१० ॥ विषम निर्दय ईश्वर । मानूनि करील जो नमस्कार । सम सदय सर्वेश्वर । नमस्कार घेईल तो

किमर्थ. ॥ ३११ ॥ एवं सर्वज्ञ सर्वसम । सर्वभूतीं दयाळु परम । तोचि एक पुरुषोत्तम । या भावें भजावा. ॥ ३१२ ॥ जे ऐसें ईश्वरातें न समजती। त्यांस सांगों नये भजनरीती । अष्टादशीं **'न च मां योऽभ्यसूयति'** । म्हणूनि कृष्ण अर्जुनातें बोलेल. ॥ ३१३ ॥ दोष लावणें निर्दोषास । असूया म्हणावी तयास । म्हणूनि मज दोष लावी त्या पुरुषास। अर्जुना ! नको सांगों हे गीता. ॥ ३१४ ॥ एवं जीवाहातीं कर्म । करवी स्वयें सर्वोत्तम । तरी तो निर्दय आणि विषम । सहजचि होय. ॥ ३१५ ॥ तरी ऐसें कां बोलती श्रुति। म्हणूनि कोणी म्हणती । तरी वेदार्थ गहन तात्पर्यगती । पहावी एथें. ॥ ३१६ ॥ ईश्वर कल्पतरूपमें । विषमफळ देऊनिही सम । हें या गीतेंतचि पुरुषोत्तम । चतुर्थाध्यायांत बोलिला. ॥ ३१७ ॥

'ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम्।' (अ० ४ श्लो० ११)

जे जैसें मातें भजती । मी तैसाच भजतों तयांप्रती । या गीतावाक्यानुरूप श्रुती । वाखाणाव्या इत्यादि. ॥ ३१८ ॥ कीं वेद जे अनंत । त्याचा मथितार्थ हा भगवंत । गीताश्लोकरूपें बोले म्हणूनि संत । याच्या आधारें श्रुति वाखाणिती. ॥ ३१९ ॥ आणि उगाच स्वर्गास नेऊं पाहे । उगाच नरका नेऊं म्हणताहे । श्रुति म्हणती हें न साहे । वैषम्य निर्दयत्व ईश्वरीं. ॥ ३२० ॥ तेव्हां जो स्वर्गास जावें म्हणतो । त्यास ईश्वर त्याच साधुकर्मीं प्रवर्तवितो । सूर्य जैसा प्रकाशितो । सन्मार्गीं जातां नेत्रांसी. ॥ ३२१ ॥ जो नरकास जाईन म्हणतो । म्हणजे नरकप्रद कुमार्गीं चालतो । त्यास ईश्वर त्याच मार्गीं प्रवर्तवितो । कीं कुमार्गेही सूर्यच दाखवी. ॥ ३२२ ॥ एवं जगत्प्रकाशक सत्ता । तेथें शुद्धमायायोगें ईश्वरता । जैसी काष्ठादियोगें नेत्रप्रकाशता । दिसे अग्नीची. ॥३२३॥ अग्नि स्वयें प्रकाशक । परी पाहिजे काष्ठादि उपाधि कांहींएक । तैसा मायाशबलित प्रवर्तक । हृषीकेश बुद्धींद्रियांचा. ॥ ३२४ ॥ प्रकाशी ब्रह्मसत्तेंकरूनी । गति दे मायांश धरूनी । सत्ता तेथें प्रवर्तक म्हणोनी । प्रकाशक श्रुति म्हणती प्रवर्तकातें. ॥ ३२५ ॥ तो मायाशबल सर्वोत्तम । प्रकाशक आणि कल्पवृक्षोपम । जो ज्या मार्गें जातो उत्तमाधम । फळ त्यास तेंचि देऊं इच्छितो. ॥ ३२६ ॥ तदनुरूप कर्में करवितो । म्हणजे त्या त्या वाटा त्यास प्रकाशितो । या तात्पर्यें वेद बोलतो । कीं जीव संकल्पें गति संकल्पोनि करवितो कर्में. ॥ ३२७ ॥ ऐसा अर्थ सिद्ध जाला । परी ठाव उरला एका बोला । कीं अधोगती । जावें ऐसा आपला । घात कोण हो! इच्छितो? ॥ ३२८ ॥ कोणीं न इच्छितां

अधोगति । अधोगति द्यावया जगत्पति । असाधुकर्मे करवितो म्हणती श्रुति । हें तात्पर्य एथें न लागे. ॥ ३२९ ॥ धरूनि ऐसी ही शंका । श्रुतिसिद्ध कलंक निष्कलंका । लावूं म्हणोनि मोहपंका । माजी दाटुनि कां बुड्डावें. ॥ ३३० ॥ ज्यानें जैसें कल्पावें । कल्पवृक्षापासूनि तैसेंचि पावावें । एथें ईश्वर कल्पवृक्षस्वभावें । ध्यावा आणि कल्पणें तें कर्म. ॥ ३३१ ॥ जो कल्पी जैसें । कल्पवृक्ष फळ दे तैसें । हा दृष्टांत आतां दार्ष्टांतिकीं ऐसें । सिद्ध होतें. ॥३३२॥ कीं जो कर्म करी जैसें । ईश्वर फळ दे त्यास तैसें । कर्म करी तो नरकाऐसें । तेंचि फळ देऊं इच्छितो ईश्वर. ॥ ३३३ ॥ मग त्या हातीं तैसेंचि कर्म । करवितो म्हणजे सगुणब्रह्म । त्याची बुद्धि आणि इंद्रियग्राम[१] । नरकमार्गींच प्रकाशितो ॥ ३३४ ॥ एवं जो प्रकाशक । त्यास श्रुति म्हणती प्रवर्तक । हा अर्थ आत्यंतिक । सिद्ध पूर्वींच जाहला. ॥ ३३५ ॥ ईश्वर नव्हेचि कांहीं कर्ता । तेव्हां अजागलस्तन[२] ऐसी वार्ता । आणितील[३] सर्वथा अकर्ता । तो म्हणतां. ॥ ३३६ ॥ हें म्हणणेंही खरें । कीं निर्धर्मपणें असिजेतें ईश्वरें । परी ऐसें त्यास मानी त्याचें बरें । नव्हे कदापि. ॥ ३३७ ॥ कीं जे जैसे भजती । त्यांस फळ तैसेंचि दे विश्वपती[३] । जे तया अजागलस्तन म्हणती । त्याचें सत्कर्म ही अजागलस्तन होतसे. ॥ ३३८ ॥ **'भोक्तारं यज्ञतपसां'** म्हणोनि । या अध्यायांतीं या श्लोकेंकरूनी । सत्कर्म भोक्तृत्व त्या ईश्वरास यावरूनी । फळ त्यास अजागलस्तनरूपें तो देतो. ॥ ३३९ ॥ त्यास आळवावें ज्या नांवें । तो फळ देतो त्याच भावें । अजागलस्तनस्वभावें । फळ त्यांस जें ईश्वरास म्हणती अजागलस्तन. ॥ ३४० ॥ सामर्थ्य तेथें सत्ता । ऐसें असोनि सम सदय अकर्ता । जे ऐसा मानिती विश्वभर्ता । दे परम समर्थ फळ तोही तयांस. ॥ ३४१ ॥ एवं अजागलस्तनलक्षण । स्थापिती तेचि अवलक्षण[४] । **'ये यथा मां प्रपद्यंते'** म्हणवूनि कमलेक्षण । या वचनीं हा अर्थ सुचवितो. ॥ ३४२ ॥ आतां सद्भाव कुभाव[५] । धरोनि कर्म करी जीव । तोही तदंश तेव्हां स्वयमेव । तोचि कर्ता हें सिद्ध. ॥ ३४३ ॥ आणि कर्मे ईश्वर न करवी । त्यांत सदयता समता बरवी । दोन्ही साधितां कोण मिरवी । अपसिद्धांत ऐसा. ॥ ३४४ ॥ आतां श्रीकृष्ण मनीं । इत्यादि भावार्थ धरूनी । हा अर्थ या श्लोकेंकरूनी । सिद्ध करितो ॥ ३४५ ॥

---

१. बोकडाच्या गळ्यातील स्तनासारखें व्यर्थ. २. प्रसिद्ध करतील. ३. ईश्वर. ४. निरुपयोगी; निंद्य. ५. उत्तमाधम बुद्धि.

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

आपण कर्ता म्हणूनी । मानी कर्मेंकरूनी । हें कर्तृत्व आणि कर्म दोन्ही । जीव लोकांचीं नसतीं निर्मित ईश्वरें. ॥ ३४६ ॥ जो मानितो मी कर्ता । त्यास वाटतें कीं मी भोक्ता । आणि कर्म सत्य मानितो याकरितां । सत्य भोग वाटे तयाला. ॥ ३४७ ॥ आत्मज्ञानें सकळ । मिथ्या जालें तरी कर्म-फळ । भोगितां सत्य वाटे त्याचें मूळ । कर्तृत्वकर्म सत्यत्वें मानणें. ॥ ३४८ ॥ ऐसें कर्मकर्तृत्व.या दोहींचें फळ । त्याचा संयोग यथाकाळ । होतो जैसी येतां फळाची वेळ । वृक्ष फळतो. ॥ ३४९ ॥ हीं दोन्ही ईश्वर । निर्मित नाहीं कीं कर्मानुसार । फळ होतें कर्ता नर । तोचि भोग पावतो. ॥ ३५० ॥ तेव्हां ईश्वर अजागलस्तन । ऐसें म्हणतील मूर्खजन । म्हणोनि या श्लोकीं मधुसूदन । प्रभु म्हणतो ईश्वरासी. ॥ ३५१ ॥ कीं तो प्रभु म्हणजे समर्थ । तोचि देतो सकळ पुरुषार्थ । कर्मफलसंयोगीं अनर्थ । तयांस जे न भजती तयासी. ॥ ३५२ ॥ फळाची इच्छा करिती । ते दाटूनि पायीं शृंखळा भरिती । कोणी मानूनि अजागलस्तनरीती । स्वयें होती अजागलस्तन. ॥ ३५३ ॥ जे त्यास कर्में समर्पिती । आणि तूं समर्थ जगत्पती । प्रवर्तविसी स्वजनमती । सुखमार्गीं भाविती ऐसें. ॥ ३५४ ॥ या भावें भजती । त्यांस तैसाच तो विश्वपती । सन्मार्गीं प्रवर्तवूनि सद्गति । देत असे. ॥ ३५५ ॥ आतां कैसा नव्हे समर्थ । कैसा नेदी म्हणावा पुरुषार्थ । त्यावांचूनि पुरवी मनोरथ । ऐसा दुसरा असेना. ॥ ३५६ ॥ आपण कर्में करवून आपण । फळ देतां लागतें विषमपण । फळ नेदी भजलियावीण । इतुकियाचकरितां. ॥ ३५७ ॥ तथापि कर्म जड अमंगळ । कर्ता असमर्थ विस्मरणशील । यालागीं भोगवी कर्मफळ । स्वयें तोचि जगदीश्वर. ॥ ३५८ ॥ ऐसें असोनि या श्लोकीं हरी । म्हणतो कीं कर्मफळसंयोगही परी । तो ईश्वर निर्माण न करी । म्हणोनी. ॥ ३५९ ॥ हाही विरुद्ध दिसतो बोल । परी भावार्थ यामाजी खोल । त्याणें अकर्तृत्व साधूनिही होतें फोल । विरुद्धपण हें. ॥ ३६० ॥ कीं पिकाचें शेत । तें सकल फलदायक निश्चित । परंतु पेरिलें बीजचि असे फळत । तें फळ न निर्मी यापरी. ॥ ३६१ ॥ तथापि भूमीवांचूनि फळ । बीज न देऊं शके केवळ । निघोनि भूमींत सकळ । फळरूप होतीं तीं बीजें. ॥ ३६२ ॥ कर्में ईश्वराविण । फ [illegible] कोकरूनि फळपण ।

तीं पावतीं. ॥ ३६३ ॥ तथापि अंकुराकारें । तें बीजचि होऊनि सारें । कणीस होऊनि नानाप्रकारें । यथाकाळें होतसे भोगार्ह ॥ ३६४ ॥ तैसा सर्वकर्मफलदाता । कर्मफलसंयोगनिर्माणकर्ता । तथापि फळतसे तत्त्वतां । कर्मचि. ॥ ३६५ ॥ मागुती जैसी भूमि कांहीं । कोणास फळ देत नाहीं । तैसें न पडे वैषम्य-प्रवाहीं । ईश्वरत्व. ॥ ३६६ ॥ तथापि भूमीवांचूनी । फळ नाहीं म्हणोनी । मागुती प्रभुशब्देंकरूनी । सुचविला हा भाव. ॥ ३६७ ॥ एवं कर्मा-नुरूप भोग । म्हणूनि ईश्वरफलसंयोग । न करी आणि कर्तृत्वकर्म-संग । जीवांस नेदी. ॥ ३६८ ॥ तरी जीवकर्मप्रवृत्ति । प्रवर्तते कोण रीती । चतुर्थचरणीं जगत्पती । हेंही बोलतो. ॥ ३६९ ॥

'स्वभावस्तु प्रवर्तते ।' (अ० ५ श्लो० १४)

स्वभाव म्हणजे संस्कार । चित्तास झोंबले जे जे विकार । ते ते संस्कारप्रकार । कर्मसंकल्प करविती. ॥ ३७० ॥ तदनुरूप बुद्धीच्या निश्चयें । कर्मीं प्रवर्तती इंद्रियें । एवं संस्कारयोगें स्वयें । कर्मीं लोक प्रव-र्तती. ॥ ३७१ ॥ पाहतां ऐसियापरी । संस्कारेंचि जो तो कर्में करी । म्हणूनि म्हणतो हरी । कीं **'स्वभावस्तु प्रवर्तते.'** ॥ ३७२ ॥ कीं प्रव-र्ततो कोण म्हणूनी । बरें विचारितां मनीं । या संस्कारावांचूनी । प्रवर्ते कोण. ॥ ३७३ ॥ चित्तसत्त्व निर्मळ । चित्प्रतिबिंबकारक जवळ । तें पीतश्वेत रक्त श्यामळ । हरिद्रादियोगें[1] जळ जैसें. ॥ ३७४ ॥ ज्यास जैसी संगती । त्याची तैसी संस्कारगती । सत्संगें भला होऊनि मागुती । दुष्ट होती दुःसंगें. ॥ ३७५ ॥ संस्कारानुरूप आचरे । संस्कारानुरूपचि संचरे । यालागीं कर्मीं वावरे । संस्कारचि. ॥ ३७६ ॥ प्रवर्ततो जो संस्कार । त्याचेही दोन्ही प्रकार । एक नैसर्गिक निर्धार । सहज एक. ॥ ३७७ ॥ नैसर्गिकाचें मूळ । सहज स्व-भाव केवळ । सहजाचा होतो प्रबळ । नैसर्गिक[2]. ॥ ३७८ ॥ सत्संगें सन्मार्गे न धरी । जें वाईट तेंचि करी । दुष्ट संस्कार जो यापरी । तोही नैसर्गिक म्हणावा. ॥ ३७९ ॥ दुःसंगें दुर्मार्ग न धरी । जें बरें तेंचि करी । उत्तम सं-स्कार जो यापरी । तोही म्हणावा नैसर्गिक. ॥ ३८० ॥ या संस्काराचें मूळ । सहज स्वभाव केवळ । त्याहूनि हा नैसर्गिक तो प्रबळ । परि होतो सहजा-चिपासूनी. ॥ ३८१ ॥ नदी उगमीं[3] निघते । ते जिकडे नेली तिकडेचि जाते । तेचि थोर होऊनि जेव्हां वाहते । तेथें न मुरडे[4] कदापि. ॥ ३८२ ॥ जन्मांतरीं ये रीती । प्रबळ ज्यास सत्संगती । या जन्मीं ते संस्कारस्थिति ।

१. हळदी इत्यादिकांच्या योगानें. २. स्वाभाविक. ३. आरंभीं. ४. परते.

दुष्टसंगें मोडेना. ॥३८३॥ जन्मांतरीं येचि रीती । प्रबळ ज्याला दुःसंगती । या जन्मीं ते संस्कारस्थिती । न मोडे सत्संगेंही करूनी. ॥ ३८४ ॥ प्रबळला नाहीं संस्कार । तो मोडे संगानुसार । परंतु पाहतां विचार । कर्मी संस्कारचि प्रवर्तती. ॥ ३८५ ॥ तदनुरूप कर्तृत्वकर्म । कर्मानुरूप फलसंगम । दोन्ही न करी समर्थ परम । सम सदय जगदात्मा जगदीश. ॥ ३८६ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत आधीं. ॥ ३८७ ॥ कर्में न निर्मी ईश्वर । आणि कर्मफलसंयोगाचाही प्रकार । म्हणूनि बोलिला जगदाधार । पूर्वश्लोकीं. ॥ ३८८ ॥ आतां ज्या गोष्टीनिमित्त । कर्में करवणें तया नव्हे संमत[1] । ते गोष्टी या श्लोकीं अच्युत । बोलतसे. ॥ ३८९ ॥ कर्में करवितां जो दोष । देखोनि न करवी निर्दोष । तो दोष सुचवितो परमपुरुष । या श्लोकीं. ॥ ३९० ॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ॥ १५ ॥

अगा ! विभु समर्थ कोणाचेंही । पाप आपण घेत नाहीं । अथवा पुण्य उत्तम म्हणूनि कांहीं । तेंही घेत नाहीं कोणाचें. ॥ ३९१ ॥ म्हणजे एका हातीं एक । अपराध करवूनि पाहे कौतुक । तो अपराध अभिज्ञलोक । जो करवी त्याचा मानिती. ॥ ३९२ ॥ अपराध कर्तयाचा । जो करवी त्यास लागे साचा । तेव्हां जो करवितो तयाचा । अपराध आपण घेतसे. ॥ ३९३ ॥ ऐसें येचि रीती । करवी पाप जरी जनांहातीं । त्री[2] तें आप घे जगत्पती । तया जनांचें. ॥ ३९४ ॥ ज्या गोष्टींत ऐसा दोष । तें कां करील निर्दोष । म्हणोनि म्हणतो परमपुरुष । कीं विभु पाप घेत नाहीं कोणाचें. ॥ ३९५ ॥ बरवेंचि केलें जें सुकृत । तेंही घेत नाहीं निश्चित । म्हणजे नाहींच करवित । कोणाहातीं सुकृतही. ॥ ३९६ ॥ एथें कोणी ऐसें म्हणंती । कीं सुकृतें जनांस उत्तम गती । तें न करवी जरी जगत्पती । तरी निर्दय म्हणों तयाला. ॥ ३९७ ॥ शंका ऐसी पडते[3] । परी विचार पाहतां उडते[4] । कीं सत्कर्मी वर्तवूं जातां विघडते[5] । दयालुता तयाची. ॥ ३९८ ॥ कीं पापकर्मी रती । त्यास बळें लावितां सुप्रवृत्ती । पुढें बरें परी तत्काळ पावती । ते दुःख. ॥ ३९९ ॥ माता लेंकरांस माती । खाऊं नेदी तों तीं रडती । हितावह दूध पाजितांही पावती । कष्ट ते समयीं. ॥ ४०० ॥ पापींच रत

१. मान्य. २. पुण्य. ३. येते. ४. निवृत्त होते. ५. बिघडते. ६. आवडी.

ते ऐसे । कष्ट पावतील इतकेंही न सोसे । त्याला म्हणतां तुम्ही कैसें । निर्दय म्हणोनि. ॥ ४०१ ॥ आतां याहीवरी हरी । कोणी म्हणती यापरी। कीं त्याचें पापफल न निवारी । निर्दय तेव्हां कां नव्हे. ॥ ४०२ ॥ पाहतां या दोन्ही परी । निर्दयत्व लागतें ईश्वरीं । परंतु पापप्रवृत्ति स्वयें ईश्वर निवारी । पापफळ पावे तो त्याच्या स्वकर्माचें. ॥ ४०३ ॥ यांत पापप्रवृत्तीतें निवारणें । ईश्वरास लागेल दुःख देणें । एथें तो जगदीश निर्दयपणें । स्वकर्तृत्वें दिसतसे. ॥ ४०४ ॥ जीवांचें कर्म जीव । भोगिती जें केलें स्वयमेव । त्यांत ईश्वरकृत लेशलव । नसतां निर्दयत्व लागेना. ॥ ४०५ ॥ या निश्चयें निश्चित । ईश्वर न करवी सुकृत । कीं कष्ट पावती पापरत । सुकृत करवणें याही कर्तृत्वें ईश्वराच्या. ॥ ४०६ ॥ आतां याहीवरी । कोणी म्हणतील या परी । कीं पापीं आवडीच कोणी न धरी । समर्थ न करी कां ऐसें. ॥ ४०७ ॥ या गोष्टीस हें उत्तर । कीं तुम्ही ऐसे पुसणार चतुर । ऐसा समर्थ ईश्वर । हें तुम्हां कळलें तरी पुसतां. ॥ ४०८ ॥ तरी आम्ही पुसतों त्याचें उत्तर। द्यावें तुम्हीं कीं ऐसा दयाळु ईश्वर । सृष्टि कां हे चराचर । निर्माण करितो. ॥४०९॥ निर्माण न करूनि कांहीं । उगाच कां तो असत नाहीं । न करूनि सद्गति आणि दुर्गति जीवही । कां उगला[1] असेना. ॥ ४१० ॥ सृष्टि केली प्रत्यक्ष दिसे । भोग जीवातें दिसतसे । दयाळू सर्व सम तो ऐसियांत गेवसे[2] । हें आतां आम्ही बोलूं तें ऐका. ॥ ४११ ॥ याचा ऐसा परिहार । कीं अनादि जीव अनादि ईश्वर । विश्वसृष्टिस्थितिसंहार । प्रवाह हाही अनादि. ॥ ४१२ ॥ ब्रह्मबीज माया अंकुर । त्या मायेचा हा सर्व पसर । बीज नासे तरी हेही प्रकार । न होतां राहती. ॥ ४१३ ॥ हा अनादिप्रवाह जैसा । पापपुण्यप्रवृत्तिमार्गही तैसा । विचार पाहतां ऐसा । आवडी ही अनादि जीवाच्या. ॥ ४१४ ॥ आवडी म्हणजे सत्त्ववृत्ति । ज्यांस आत्मत्वाची प्रीति । त्यांस आत्मरज्जू[3] सर्पाकृति । वाटे अविद्येंकरूनी. ॥ ४१५ ॥ तो आत्मा सुखस्वरूप । सत्त्वसुखप्रीतिरूप । जाहला आत्मलाभाचा लोप । सर्पभ्रमें लोपे हार जैसा. ॥ ४१६ ॥ सत्त्वसुखाकारणें झुरे । तो आत्महारीं अनात्मसर्प स्फुरे । त्यांत इंद्रियांत वासना वावरे । रजोगुणें विषयरूपा तमाची. ॥ ४१७ ॥ त्यास त्याची अविद्या जाय । विद्येनें अनात्मा मिथ्या होय । तरी आवडीचा निश्चय । आत्मस्वरूपीं होय सत्त्वाचा. ॥ ४१८ ॥ ऐसा आवडीस्वरूप । सत्त्वगुण प्री-

१. उगीच. २. सांपडे. ३. माळ.

तिरूप । पक्कज्ञान होतां त्याचा संकल्प । म्हणीं ब्रह्मविद्येंकरूनी. ॥४१९॥ ऐशा सत्त्वस्वरूपा• ज्या आवडी । त्या जरी ईश्वर सकळ जीवांच्या मोडी । तरी सृष्ट्यादि घडामोडी । मग न पडती कदापि. ॥ ४२० ॥ आवडीस्वरूप शुद्ध सत्त्वगुण ।·त्यापासूनि उपजे माया त्रिगुण । या सर्वें ईश्वर निपुण । आपण आवडी धरी आपली. ॥ ४२१ ॥ तेथूनि त्या मायेपासूनी । नाना जीवोपाधि होउनी । त्यांत प्रतिबिंब दृष्टांतेंकरूनी । जीवत्व पावे ईश्वर. ॥ ४२२ ॥ ते उपाधि त्रिगुणवृत्ती । संस्काररूपें प्रवर्तती । त्या तरी मोडती कीं ते गुणप्रकृती । निःशेष मोडे. ॥ ४२३ ॥ हा प्रपंचवृक्षाचा पसर । मोडे तरी जरी न उपजे मायाअंकुर । परम समर्थ जरी ईश्वर । न करूं शके नाश तिचा. ॥ ४२४ ॥ कीं ज्या सामर्थ्यें माया मोडी । तें सामर्थ्य मायेचीच उडी । तीतें प्रकाशी सत्ता उघडी । तें निर्धर्म. ॥ ४२५ ॥ तो स्वयें ब्रह्मचि साचें । परी माया सर्व सामर्थ्य त्याचें । समपण सदयपण हेंही कैंचें । निर्गुणत्वीं तया ईश्वरासी. ॥ ४२६ ॥ मायाचि समत्व सदयत्वादिगुण । मायाचि त्याचें समर्थपण । स्वसामर्थ्यें स्वसामर्थ्य मोडणें। घडे कैसें. ॥ ४२७ ॥ ज्या सामर्थ्यें सामर्थ्य मोडे । तेंही सामर्थ्यपणेंचि निवडे । एवं मायेचा नाश न घडे । करीन म्हणतांही ईश्वरासी. ॥ ४२८ ॥ आतां विद्येनें अविद्या नासे । परी ईश्वरोपाधि मूळ माया असे । ज्याच्या कृपासामर्थ्यें भंगली दिसे । तें तों न नासे सामर्थ्य. ॥ ४२९ ॥ एवं ऐशा एका विचारें । माया न मोडे या प्रकारें। याहूनिही पाहतां बरें । अभंग प्रवाह प्रपंचाचा. ॥ ४३० ॥ तरी प्रपंचवृक्षाचा पसर । मोडे जरी न उरे माया अंकुर । तरी अंकुर न उपजे कीं परात्पर । ब्रह्मबीज त्या मायाअंकुराचें जरी नासे. ॥ ४३१ ॥ ब्रह्म ईश्वराचें स्वस्वरूप । माया सामर्थ्याचें रूप । हीं दोन्ही नाशूं शके ऐसा प्रताप । नसे ईश्वरीं ॥ ४३२ ॥ स्वस्वरूप स्वसामर्थ्य हीं दोन्हीं । त्याचें त्याच्यानें न. नाशवे म्हणोनी । या सामर्थ्याच्या न्यूनत्वें करूनि । श्रेष्ठत्व त्याच्या स्वरूपास. आणि सामर्थ्यास. ॥ ४३३ ॥ कीं तो नित्य अभंग स्वरूप । आणि सामर्थ्य त्याचें नित्य अक्षय्यरूप । एवं याच लक्षणें प्रताप । अत्यंत त्याचा. ॥ ४३४ ॥ जैसा आपणास आपण । बंध करूं न शके तो निपुण । तैसा याही सामर्थ्यें अपूर्ण । तरीच परिपूर्णत्व त्याचें अत्यंत. ॥ ४३५ ॥ सूर्यमंडलीं तम नसे । म्हणूनि जरी तो उणा दिसे । तरी ईश्वरीं अपूर्णत्व वसे । न मोडूं शकतां जगत्प्रवाह. ॥ ४३६ ॥ जगत्प्रवाह जरी मोडे । तरी आवडीचा नाश घडे । आवडी न मोडितां न उपडे । अंकुर विषयप्रीतीचा. ॥ ४३७ ॥ जों न मोडे

विषयप्रीति । तों न चुके पापप्रवृत्ति । त्यास सन्मार्गीं योजी जगत्पति । तरी ते होती दुःखी जीवबृंद. ॥ ४३८ ॥ दुःख देणें यापरी । हेंही न साहे ईश्वरीं । म्हणूनि सुकृतही परी । न करवी ईश्वर. ॥ ४३९ ॥ एवं जरी करविता सुकृत । सुकृत तरी कर्त्याचें घेता निश्चित । म्हणूनि या श्लोकीं म्हणतो भगवंत । कीं ईश्वर सुकृतही नेघे कोणाचें. ॥ ४४० ॥ पूर्वश्लोकीं तो प्रभु म्हणोनि । वर्णिला ज्या भावेंकरूनी । या श्लोकीं विभु म्हणूनि या वचनीं । तोचि भावार्थ सूचवी. ॥ ४४१ ॥ कीं सुकृत न करवी ईश्वर । तथापि तो विभु म्हणजे समर्थ थोर । जे भजती त्या ईशास सादर । त्या हातीं सुकृत करवीच तो. ॥ ४४२ ॥ कीं जे जैसें यास मागती । कल्पवृक्ष तैसें फळ दे त्यांप्रती । सन्मार्गीं लावीं गा जगत्पती ! । म्हणूनि म्हणतां समर्थ सुकृतचि करवितो. ॥ ४४३ ॥ एवंच त्यास शरण जावें । सन्मार्ग दे म्हणूनि प्रार्थावें । जेव्हां ऐसें भजावें । तो सन्मार्ग जो असेल देतोचि त्यास. ॥ ४४४॥ पूर्वार्धीं या श्लोकीं हरी । सिद्धांत सिद्ध ऐसा करी । शंका उपजे कांहीं यांहीवरी । ते परिहरील आतां उत्तरार्धें. ॥ ४४५ ॥ पूर्वश्लोकीं पुरुषोत्तम । म्हणे लोकांचें कर्तृत्व आणि कर्म । निर्मित नसे सर्वोत्तम । जगदीश्वर. ॥ ४४६ ॥ तरी कर्तृत्व आणि कर्म कैसें । उपजतें म्हणती कोणी ऐसें । त्यास उत्तर दीधलें जगन्निवासें । कीं **'स्वभावस्तु प्रवर्तते.'** ॥ ४४७ ॥ कीं प्रवर्ततो स्वसंस्कार । तो संस्कार संगानुसार । त्याचे दोनी प्रकार । पूर्वश्लोकीं टीकेंत वर्णिले. ॥ ४४८ ॥ येथें ऐसी शंका । कीं मनचि लिप्त या [1]संस्कारपंका । परि आत्मया निष्कलंका । लेप नसे. ॥ ४४९ ॥ संस्कार पाहतां चित्तीं । इंद्रियांस विषय कर्म प्रवृत्ती । ऐसी वस्तुता आत्मस्थिती । तरी बंध कर्मीं कां घडे. ॥ ४५० ॥ एवं घडोंच न शके बंध । तरी कां होतो फळसंबंध । कीं ज्या फलसंबंधें भयगंध । कर्तृत्वाचा लागों नेदी ईश्वर आपणाली. ॥ ४५१ ॥ जीवातेंचि कर्मकर्तृत्व न घडे । तें केंवि लागे ईश्वराकडे । ऐसें असोनिही कां बोलणें पडे । कर्तृत्वपरिहारीं ईश्वराच्या. ॥ ४५२ ॥ अकर्ता आत्मा तत्त्वतां । संस्कार चित्तीं इंद्रियादिकां कर्तृता । तेव्हां कर्मबंधाची वार्ता । समूळ खोटी. ॥ ४५३ ॥ ऐसी शंका यापरी । तरी जीवात्माही अकर्ता ही गोष्टी खरी । परी बंध मोक्ष दोन्ही शिरीं । बुद्धीचिया. ॥ ४५४ ॥ त्या बुद्धीस आत्मा न कळे । अहंप्रत्ययें वासना न जळे । ते अकर्तृतेकडे न वळे । अज्ञानेंकरूनि. ॥ ४५५ ॥ तें बुद्धीचें अज्ञान । जाऊनि होय आत्मज्ञान ।

---

१. संस्काररूप चिखल, मळ.

तेव्हां या अनुभवें चुके बंधन । कर्माचें. ॥ ४५६ ॥ अकर्तेपणाचा विचार । आइकिला वारंवार । मनीं धरूनि तो आधार । अर्जुन ऐसा शंकला. ॥४५७॥ शंकला मनीं सव्यसाची । म्हणोनि शंकानिवृत्ती त्याची । करीळ उत्तरार्धें कीं हे गोष्टी साची । परी अज्ञानें केला अनर्थ. ॥ ४५८ ॥

'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ।' (अ० ५ श्लो०१५)

आत्मा अकर्ता आणि मिथ्या कर्म । अगा! हें ज्ञानचि परम । कीं आहे तो रज्जुच नाहीं भुजंगम । हें जाणणें जे रीती ॥ ४५९ ॥ परी अज्ञानें करूनी । हें ज्ञान वेष्टिलें असे म्हणोनी । कर्मकर्तृत्वमिथ्यात्व न कळोनी । मोहती जीव ॥ ४६० ॥ मी कर्ता म्हणोनि म्हणती । कर्म सत्य म्हणोनि जाणती । अकर्त्रात्मत्व आणि कर्ममिथ्यात्व नेणती । जंतु मोहती या प्रकारें. ॥ ४६१ ॥ मी कर्ता हें अज्ञान । येणें झांकिलें स्वअकर्तृत्वज्ञान । कीं सर्पभ्रमें झांकले नयन । स्पर्शले असोनि रज्जूसी. ॥ ४६२ ॥ रज्जूस दृष्टि स्पर्शली असे । आणि तीसचि सर्प भासे । रज्जू दिसत असोनि न दिसे । अज्ञानें वेष्टलें ज्ञान ऐसें ॥ ४६३ ॥ आत्मयास सत्त्ववृत्ती । स्पर्शली असोनि तीस भ्रांती । त्या भ्रांतीनें प्रतीती । रजतमरूपा इंद्रियां विषयांची ॥ ४६४ ॥ स्पर्शोनि आत्मयाला । म्हणतो मी नेणें मला । हें अज्ञानवेष्टन ज्ञानाला । सर्पभ्रमवेष्टन जैसें दृष्टीसी ॥ ४६५ ॥ वेगळें अवस्थात्रय । वेगळा आपण ऐसा निश्चय । हे तुर्या[1] जींत आत्मा अद्वय । स्फुरतसे ॥ ४६६ ॥ ते तुर्येस घेऊनी । तिन्ही[2] अवस्थांवेगळा आपण म्हणोनी । जो तो उघड बोलोनी । हे तुर्या आपण आत्मा, हें कळेना. ॥ ४६७ ॥ मी स्वप्न देखत निजेलों । आतां मागुती जागृति पावलों । मग कांहीं न कळेसा जालों । यावरूनि अवस्थात्रयातीत हे तुर्या ॥ ४६८ ॥ कीं तिहीं अवस्थांवेगळा । आत्मा आपण निराळा । ऐसें बोले हे तुर्या ज्ञानकळा । न कळे कीं अज्ञानें वेष्टिलें असे ज्ञान ॥ ४६९ ॥ ज्ञानदृष्टि सर्वांस आहे । परी अज्ञानसर्पें ज्ञानरज्जूतें कोणी न पाहे । अज्ञानें आवृत होऊनि राहे । ज्ञान ऐसें सर्वांचें ॥ ४७० ॥ अर्थ ऐसाचि यथार्थ । परी कोणी प्रकारांतरें बोलती अर्थ । तो या अर्थापुढें व्यर्थ । होऊनि जातो ॥ ४७१ ॥ ईश्वर कर्मे करवितो म्हणोनी । हें अज्ञान याच अज्ञानेंकरूनी । सम सदय हें ज्ञान झांकलें त्रिभुवनीं । येथें वाखाणिती ऐसें ॥ ४७२ ॥ आतां असोनि ज्ञान । वरी आवरण करी अज्ञान । ऐसें बोलतें हें गीतावचन । अर्थ न घडे या प्रकारें

१. चवथी अवस्था. २. पूर्वींच्या जागृति, स्वप्न, व सुषुप्ति या तीन.

॥ ४७३ ॥ ईश्वर कांहीं करवीत नसे । हें ज्याला कळत असे । त्यास ईश्वर करवितो ऐसें कां भासे । न करवी ऐसें श्रुत असोनी ॥ ४७४ ॥ ईश्वर न करवी ऐसें ज्याला । ठाउकें असेल त्याला । ईश्वर करवितो हें कां वाटेल बोला । अज्ञानें ज्ञान वेष्टिलें तें कैसें ॥ ४७५ ॥ ठाउकेंचि नाहीं ज्याला । ईश्वर न करवी हें ज्ञान कैचें तयाला । आतां कोणतें ज्ञान झांकलें बोला । नसतां हें ज्ञान ॥ ४७६ ॥ एवं आत्मरज्जु दिसे । ते दृष्टि जड सर्पभ्रमें वेष्टिली असे । तरी अज्ञानें वेष्टिलें ज्ञान गवसे । अर्थ अन्यथा न घडे ये स्थळीं ॥ ४७७ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत आधीं ॥ ४७८ ॥ ईश्वर कांहीं । कर्म करवीतचि नाहीं । ऐसें बोलतां उपजली शंका तेही । पूर्वश्लोकींच निरसली ॥ ४७९ ॥ कीं समर्थ ईश्वर परी । जीवाहातीं कर्में करवी जरी । विषमत्व निर्दयत्व तरी । त्यास लागे ॥ ४८० ॥ एका हातीं बरें कर्म । करवूनि देतो फळ उत्तम । वाईट करवूनि फळ अधम । देतो तेव्हां विषम तो ॥ ४८१ ॥ आणि आपण करवूनि पाप । त्यास भोगवी नरकसंताप । या गोष्टीनें निर्दयस्वरूप । होणार ॥ ४८२ ॥ यालागीं कोणाचेंही दुष्कृत । तो नेघे अथवा नेघे सुकृत । कीं कर्त्याचा अपराध निश्चित । लागे त्यास जो करवितो त्याहातीं ॥ ४८३ ॥ या सर्वांस अनर्थमूळ । हेंचि कीं भोगावें लागतें कर्मफल । तें कर्मफल उपजवी केवल । कर्तृत्व कर्तयाचें ॥ ४८४ ॥ तरी जीवही शुद्ध चित्स्वरूप । त्यास नसे कधीं कर्मलेप । ऐसें असोनी फल पुण्यपाप । कां होतें ॥ ४८५ ॥ कर्तृत्व नसे जयास । भोक्तृत्व कैंचें तयास । सुखदुःखभोग जरी दिसतो यास । निमित्तांतर योजावें यावरी ॥ ४८६ ॥ एवं कर्मबंध अघटित । तें करवितां विषम आणि दयारहित । ईश्वर नव्हे हें निश्चित । सिद्ध जालें पूर्वपक्षेंकरूनी ॥ ४८७ ॥ तेव्हां ईश्वर न करवी कांहीं । या परिहाराचें अगत्य नाहीं । एवं बोलणें नलगे तेंही । कां बोलिला श्रीकृष्ण ॥ ४८८ ॥ हे अर्जुनमनीं शंका । ते कळली श्रीवत्सांका । म्हणूनि या शंकेच्या पंका । मधूनि काढिलें मन त्याचें ॥ ४८९ ॥ कीं आत्मा अकर्ता । परि बुद्धीस वाटला कर्ता । बंध मोक्ष दोन्ही वार्ता । माथां बुद्धीच्या ॥ ४९० ॥ तीस अकर्ता आत्मा न दिसे । त्या दोरीं कर्तृत्व सर्प भासे । कीं अज्ञानें ज्ञान वेष्टिलें असे । त्यानें मोहती हे जंतु ॥ ४९१ ॥ ऐसें अज्ञानें वेष्टिलें ज्ञान । त्या ज्ञानेंचि नासे तें अज्ञान । कीं काष्ठांतूनि करितां मंथन । अग्नि निघोनि जाळी त्याच काष्ठातें ॥ ४९२ ॥

तरी तें ज्ञान कैसें । म्हणूनि पुसे जों अर्जुन ऐसें । तोचि कृपासागर कृपारसें। स्वयें बोलतो या श्लोकें ॥ ४९३ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

रज्जु दिसोनि न दिसे । कीं मिथ्या सर्प त्यांत भासे । रज्जूचें न कळणें हें निमित्त असे । त्या सर्पाचें ॥ ४९४ ॥ तो रज्जु कळणें हें ज्ञान । त्या ज्ञानें रज्जूविषयीं जें अज्ञान । तें नासे या भावें कमलनयन । बोलतो ऐसें ॥ ४९५ ॥ कीं आत्मयाचें होतां ज्ञान । त्या ज्ञानें आत्मविषयीं जें अज्ञान । तें ज्याचें नासलें त्याचें निजधन । प्रकाशे आदित्यासारिखें ॥ ४९६ ॥ कीं रज्जूचें जें न कळणें । सर्प उपजविला त्याणें । त्या सापें त्या रज्जूचें पाहणें । आच्छादिलें ॥ ४९७ ॥ त्या आच्छादिल्या पाहण्यास जरी रज्जु दिसे । तरीच त्यावरी तो सर्प भासे । जों रज्जूवरी दृष्टि न बसे । जों न उपजे तो सर्प ॥ ४९८ ॥ एवं आयती रज्जूस दृष्टी । स्पर्शोनि सर्पभ्रमें होय कष्टी । तो रज्जूसा कळतां ते सर्पसृष्टी । रज्जूच होय ॥ ४९९ ॥ ऐसी चिच्छक्ति बुद्धि आयती । चित्स्वरूपीं स्पर्शोनि पावली चित्स्फूर्ती । तीतें अधिष्ठानस्थिति । कळतां प्रपंचही होय तद्रूप ॥ ५०० ॥ एवं आदीं आत्मा कळे । तेव्हां जड जगभ्रम पळे । आत्मरज्जु कळतां गळे । मिथ्या सर्पत्व ॥ ५०१ ॥ यालागीं प्रथम । आत्मा न कळे हा फिटे भ्रम । तेव्हां होय अधिगम । प्रपंचब्रह्म म्हणोनी ॥ ५०२ ॥ यालागीं आच्छादिलें जें ज्ञान । त्या ज्ञानें नासलें त्याचें अज्ञान । तयास स्वप्रकाश कैवल्यघन । ज्ञानस्वरूप प्रगट होय ॥ ५०३ ॥ तें आपणा प्रकाशी आपण । आणि त्याहूनि विलक्षण जें जडपण । तें वेगळेंसें दावी लक्षण । हें स्वप्रकाश प्रकाशी त्या परासही ॥ ५०४ ॥ स्वप्रकाश सूर्यकिरण । विलक्षण मृगजलस्फुरण । त्या परासही प्रकाशितो आपण । स्वप्रकाश सूर्य ॥ ५०५ ॥ यालागीं तें आदित्यासारखें । आणि जडपण तें परावें पारखें । परी त्या पराव्यातेंही कोणें आणिखें । आदित्याविण प्रकाशावें ॥ ५०६ ॥ एथें पूर्वार्धीं कमलनयन । जें अज्ञाननाशक बोलिला ज्ञान । तें वृत्तिरूपज्ञान अविद्याशमन । स्वरूपज्ञान उत्तरार्धें ॥ ५०७ ॥ तें म्हणे आदित्यासारखें । त्यांत मृगजळ परावें पारखें । त्या परास तें प्रकाशी ऐसें स्वमुखें । श्रीकृष्ण म्हणे ॥ ५०८ ॥ वृत्तिरूपज्ञानें तें अज्ञान । ज्याचें नासलें त्याचें

१ दुसरें, अन्य. २ कृष्ण. ३ अज्ञाननाशक.

ज्ञान । आदित्यासारखें तें म्हणे जगज्जीवन । कीं परातें प्रकाशी ॥ ९०९ ॥ एवं तें स्वप्रकाशस्वरूप । त्यांत मायामय जडरूप । जैसा किरणांमाजी आरोप। भासे जळाचा ॥ ९१० ॥ तें परप्रकाश्य मृगजळ । न प्रकाशे स्वयें केवळ । मिथ्यात्वसाधनीं प्रबळ । हेचि युक्ती ॥ ९११ ॥ वारुळामधें जो साप । तो प्रकाशे आपोआप । रज्जूवरील सर्प । रज्जु तयातें प्रकाशी ॥ ९१२ ॥ सोनें प्रकाशे आपण । त्या सुवर्णें प्रकाशे अलंकारपण । परप्रकाश्य मिथ्या याची खूण । इतकीच ॥ ९१३ ॥ जळ प्रकाशे आंपण । त्या जळें प्रकाशे तरंग बुद्बुदपण । परप्रकाश्य मिथ्याचि खूण । इतकीच ॥ ९१४ ॥ तंतु प्रकाशे आपण । त्या तंतूनें प्रकाशे पटपण । परप्रकाश्य मिथ्या याची खूण । इतकीच ॥ ९१५ ॥ माती प्रकाशे आपण । त्या मातीनें प्रकाशे घटपण । परप्रकाश्य मिथ्या याची खूण । इतकीच ॥ ९१६ ॥ ऐशा दृष्टांताच्या कोटी । पाहतां सिद्ध होतें हेंचि पोटीं । कीं स्वप्रकाश वस्तु साची आणि ते खोटी । जे प्रकाशे त्या स्वप्रकाशें ॥ ९१७ ॥ यालागीं एथें श्रीपति । ऐसें बोलतो अर्जुनाप्रतीं । कीं तें ज्ञान आदित्यासारखें ज्याणें प्रकाशती । परें जडें चराचरें ॥ ९१८ ॥ कीं तें स्वरूपज्ञान । जड प्रपंचाचें अधिष्ठान । सूर्यकिरणीं जैसें मिथ्या जळपण । प्रपंच तैसा स्वरूपीं तया ॥ ९१९ ॥ आदित्यासारखें तें त्याचें ज्ञान । ज्याचें वृत्तिरूप ज्ञानें नाशिलें अज्ञान । तें परातें प्रकाशी म्हणे जगज्जीवन । या गूढभावेंकरूनी ॥ ९२० ॥ न काढितां हा गूढ भावार्थ । आदित्यासारखें म्हणावें व्यर्थ । व्यर्थ बोलणें बोले समर्थ । हें घडेना ॥ ९२१ ॥ आदित्यासारखें ज्योतिरूप । म्हणतां इंद्रियगम्य होतें स्वरूप । ऐसें बोलतां जोडे महत्पाप । विरुद्ध अनुभवासी आणि वेदासी ॥ ९२२ ॥ लक्षवादियाचें लक्ष । आणि सूर्यादि तेज जें प्रत्यक्ष । दोन्ही समान तें पाहतां मोक्ष । म्हणती तेचि अतिमूर्ख ॥ ९२३ ॥ वेद स्थळोस्थळीं ज्योती । तेज प्रकाश इत्यादि त्याला म्हणती । न कळोनि त्या शब्दाची तात्पर्यस्थिती । तेजोरूपचि म्हणती परब्रह्म ॥ ९२४ ॥ तेजें अंधकारातें निरसती । आणि नेत्रांस रूपें दाविती । तैंसी जगत्प्रकाशक स्वरूपस्थिती । परब्रह्मीं ॥ ९२५ ॥ या तात्पर्यें श्रुती । आत्मा ज्योतिरूप म्हणती । जैसें जीवेश्वरांस वर्णिती । सुपर्ण नामें ॥ ९२६ ॥ वर्णनें असे जीवेश्वरांसी । तात्पर्यें वर्णिती सुपर्णासी । सुपर्ण म्हणती पक्षियांसी । वेदवाणींत ॥ ९२७ ॥ तरी काय जीव आणि ईश्वर । दोघे म्हणावे खगाकार । तैसें अतींद्रिय निराकार । तें काय तेजासारिखें ॥ ९२८ ॥ वेदवचनें अंग-

१ बिळामध्यें. २ बुडबुडेपण; फेनत्व. ३ पक्षिस्वरूप. ४ पुष्कळ.

णित । कीं तें निर्विकल्प अनंत । आणि हेतु दृष्टांतवर्जित । श्रुति ऐसें बोलती ॥ ९२९ ॥

श्रुति—**निर्विकल्पमनंतं च हेतुदृष्टांतवर्जितम् ।**

श्रुत्यर्थ—निर्विकल्प शब्दें वेद । म्हणती कीं ब्रह्मीं नसे विकल्पभेद । दृश्य भेद जो उपजवी खेद । हा अविद्याकृत मिथ्या सर्वेही. ॥ ९३० ॥ आणि तें ब्रह्म अनंत । कीं देशकालादिकीं ज्यास नसे अंत । ऐसियास हेतु दृष्टांत । हेही दोन्ही न असती. ॥९३१॥ सृष्टि स्थिति संहार । या अंकुरास हेतु तें बीज निर्विकार । त्याच्या हेतूचाही करितां विचार । न सांपडे कदापी. ॥ ९३२ ॥ हेतु म्हणिजे निमित्त । तें निमित्तरहित निर्निमित्त । ब्रह्म कां आहे ऐसें अत्यंत । विचारितां निमित्त नाढळे. ॥ ९३३ ॥ आतां या वेदवचनांत । शेवटील पद हें कीं हेतु दृष्टांतवर्जित । त्यांत हेतुशब्दाचा अर्थ निमित्त । आतां दृष्टांतवर्जित अर्थ याचा. ॥ ९३४ ॥ हे श्रुतीही याचकारणें । एथें लागली प्रगट करणें । कीं दृष्टांतवर्जित जें आपण । तें तेजासारिखें केंवि होय. ॥ ९३५ ॥ प्रपंच कांहीं दृश्य । बुद्ध्यादि प्रपंच अदृश्य । वायु न दिसे तरी स्पर्श । त्वागिंद्रियासी. ॥ ९३६ ॥ प्रपंच पाहतां हा सर्वेही । न असे पदार्थ ऐसा कांहीं । कीं ब्रह्म तैसें म्हणावें यालागीं नाहीं । दृष्टांत तयासी ॥ ९३७ ॥ ऐसें दृष्टांतवर्जित । वेद म्हणती निश्चित । तें ज्योतीसारिखें म्हणूनि अत्यंत । श्रद्धेनें तेज नेत्रीं लक्षिती. ॥ ९३८ ॥ आतां दृष्टांत वेदीं । तें सत्यत्व नित्यत्व अभेदीं । परि न म्हणती कोणी कीं तें अनादि । अमुकियासारिखें असे. ॥ ९३९ ॥ ब्रह्म जैसी माती । प्रपंच जैशा घटादि जाती । म्हणूनिही वेद म्हणती । तरी काय मातीसारिखें तें ब्रह्म. ॥ ९४० ॥ माती प्रकाशे आपण । माती करितां घटपण । हे सत्यत्व मिथ्यात्व खूण । मृत्तिका आणि घटदृष्टांतें वर्णिली ॥९४१॥ परंतु अमुकें एक रूप । त्यासारिखें तें स्वरूप । हें न म्हणवे तेव्हां सूर्यचंद्रदीप । या तेजासारिखें तें केंवि होय. ॥ ९४२ ॥ इतुकियासारिखें नसे । ऐसें तें ब्रह्मतेज असे । ऐसें म्हणणेंही दिसे । त्याच सारिखें. ॥ ९४३ ॥ चंद्रासारिखा दीप नसे । चंद्रसूर्यासारिखा न दिसे । सूर्यतेजही न गवसे । चंद्रदीपांसारिखें. ॥ ९४४ ॥ तथापि दीपही ज्योती । चंद्रसूर्य ताराही ज्योतिर्मूर्ति । ऐसी अद्भुत कांहीं एक स्थिती । ब्रह्म ज्योतीची जरी म्हणावी. ॥ ९४५ ॥ ज्योति म्हणतां रूप होय । रूप म्हणणें विषय । त्यास पाहेच इंद्रिय । इंद्रियगम्य तितकें नाशवंत. ॥ ९४६ ॥ जरी तें ज्यो-

तिस्वरूप । प्रपंचही दिसावा ज्योतिरूप । कीं रज्जूचा वर्ण तैसा सर्प । भासेल त्या रज्जूवरी. ॥ ९४७ ॥ दोर असेल काळा । त्यावरी सर्प काळाच दिसेल डोळां । दोर असेल उजळा । तरी सर्पही उजळाचि भासेल. ॥९४८॥ ज्योतीवरी अंधकारें । भासावें कवणिया प्रकारें । पाहतां नाना विचारें । ज्योतीसारिखें ब्रह्म अघटित. ॥ ९४९ ॥ इत्यादि स्थळीं उत्तरें । कोणी कोरूनि काढिती आदरें । तींही निषेधावीं विस्तारें । परंतु ग्रंथ वाढेल बहु फार ॥ ९५० ॥ असो आतां याच अध्यायाचे अंतीं । श्लोक दोन प्रमाण त्याला वाटती । त्या प्रसंगीं त्यांची मूढमति रीती । खंडणें असे. ॥ ९५१ ॥ प्रस्तुत या प्रकरणीं । आदित्यासारिखें तें ज्ञान म्हणे चक्रपाणी । तरी तेजासारिखें ब्रह्म म्हणती कोणी । तें न घडे. ॥९५२॥ तें आदित्यासारिखें । आणि जें परावें पारिखें । त्यासि तें प्रकाशी ऐसें स्वमुखें । श्रीकृष्ण म्हणे गूढभावें. ॥९५३॥ कोणी म्हणती सूर्यासारिखें तें । जें प्रकाशितें परातें । तरी सूर्यासारखें प्रकाशक नुसतें । कां न म्हणावें ॥ ९५४ ॥ तें परजड जैसें मृगजळ । सूर्य त्याचें अधिष्ठान निखळ । यावरूनि जग मिथ्या समूळ । ऐसें कां एथें वाखाणावें. ॥ ९५५ ॥ ऐसेंही कोणी म्हणती । तरी न वाखाणितां ये रीती । सूर्यदृष्टांतें प्रकाशकस्थिती । न साधे स्वरूपातें. ॥ ९५६ ॥ तरी सूर्य प्रकाशक हेंही । विचारितां तत्त्वतां घडत नाहीं । नेत्र आणि रूप या दोंविना कांहीं । प्रकाशित नसे तो सूर्य. ॥ ९५७ ॥ प्रपंच अवघा पंचविषय । त्यास घे पंचेंद्रियसमुदाय । अंधकारींही प्रकाश होय । शब्दस्पर्शरूपरसगंधांचा. ॥ ९५८ ॥ अंधकारीं घेतां रस । सूर्य नलगे त्यास । तैसेचि गंधाघ्राणास । सूर्य नलगे अंधारीं. ॥ ९५९ ॥ शब्द स्पर्श हेही विषय । कर्ण आणि त्वगिंद्रिय । अंधकारीं घेतां करावा काय । सूर्य तेथें. ॥ ९६० ॥ ऐसेंच नेत्ररूप या दोंहीप्रती । सूर्य प्रकाशितो हेही ख्याती । तत्त्वता नसे लोकरीती । शास्त्रही वर्णी ये स्थळीं. ॥ ९६१ ॥ कीं सूर्यावांचूनि जरी । नेत्रांस कांहीं न दिसे तरी । अंधकार निबिड अंधारीं । न दिसतां कदापि नेत्रांसीं. ॥ ९६२ ॥ अंधारीं अंधार दिसे । ज्या अंधारीं सर्व झांकलें असे । वस्त्रें[1] आच्छादिलें तें दृष्टीस न गवसे । परी दिसे वस्त्र ज्यानें आच्छादिले पदार्थ. ॥९६३॥ तें वस्त्र काढितां करें । आच्छादिलें होतें तें दिसों लागलें बरें । तैसें तमावरण भास्करकरें । काढितां दिसती पदार्थ बरवे. ॥ ९६४ ॥ एवं नेत्रप्रकाशक जरी भास्कर । तरी नेत्रप्रकाशक नव्हे कां कर । वस्त्र आणि तम एकप्रकार । करें भास्करें काढितां. ॥ ९६५ ॥ काढितां आडील अंबर । नेत्रप्रकाशक

---

१ वस्त्र.

म्हणावा कर । तैसाच म्हणावा भास्कर। परी मुख्य प्रकाशकत्व न घडे सूर्यातें. ॥ ९६६ ॥ आतां नेत्रांचें दैवत । सूर्य हें शास्त्रविख्यात । तम दिसतें नेत्रांस हेंही अत्यंत । प्रकाशकत्व सूर्याचें म्हणावें. ॥ ९६७ ॥ तरी सूर्याचीं रूपें दोन्ही। जगीं दिसे तेजोरूप मंडलेंकरूनी । दुसरें नेत्रमात्र व्यापूनी । असे रूप त्याचें ॥ ९६८ ॥ अग्निही वाचेचें दैवत । आणिका इंद्रियांही एक एक असे निश्चित । ते देव स्वर्गी असोनि वर्तत । जनांच्या इंद्रियांतही. ॥९६९॥ सहस्रनेत्र वज्रपाणी[1] । तो त्यारूपें नसे अधिष्ठूनी पाणी । यास प्रमाण न पोळे[2] वाणी । अग्नीच्या अग्निरूपेंकरूनी. ॥ ९७० ॥ दाहकरूपें अग्नीच परी । व्यापकरूपें न असे वाचेभीतरीं । तैसें तेजोमयरूप न धरी । सूर्य नेत्रीं. ॥ ९७१ ॥ ज्योतिरूपें नयनीं वसता । तरी नेत्रांसि अंधकारचि न दिसता । यालागीं नेत्रीं असे नुसता । व्यापूनि इतरां देवांसारिखा ॥ ९७२ ॥ इंद्रियें अवघीं लिंगदेहीं[3] । स्थूळदेहीं इंद्रियें नसती कांहीं । नेत्रकर्णादि अवघींही । गोलेंकें स्थूळदेहीं म्हणावीं ॥९७३॥ जैसे घोडे रथीं । जोडोनि चालवी सारथी । तैसीं इंद्रियें गोलकां योजूनि पंथीं । विषयांच्या आधिदैवतें वर्तविती ॥ ९७४ ॥ इंद्रियां गोलकां योग । देव न करिती तेव्हां न घडे भोग । जैसा सारथि रथा घोडियां करी वियोग । तेव्हां न चाले तो रथ ॥ ९७५ ॥ तैसें चक्षु इंद्रिय आणि नयनांतें । सूर्य योजी त्या रूपातें । तेजोरूपत्व जरी असतें । तरी डोळां न दिसता अंधकार ॥९७६॥ एवं अंधकाराचा पडदा भास्कर । आडील काढी जैसा कर । गगनच्छद या नांवें अंधकार । याच भावें संस्कृतीं बोलती ॥ ९७७ ॥ छद वस्त्रातें म्हणती । आणि गगनच्छद म्हणिजे गगनाप्रती । आच्छादितो अंधकार जे रीती । वस्त्र झांकी पदार्थ भलता ॥ ९७८ ॥ गगन सर्वांत्रीं असे । त्यावरी अंधकाराचें वस्त्र वसे । तें न दिसतां सर्वेही न दिसे । जैसे वस्त्रें झांकिले पदार्थ ॥९७९॥ तरी सूर्यास प्रकाशक । कां म्हणती वेदादिक । ऐसेंही शंकती कोणी-एक । तरी प्रकाशक तोही होय ॥ ९८० ॥ कीं दिसत नव्हतें तें दावी । तेव्हां प्रकाशकता न कां वदावी ?। आतां विरुद्ध कां म्हणावी । हे गोष्टी ? ॥ ९८१ ॥ एवं प्रकाशक ब्रह्म । न म्हणावें सूर्यासम । सर्व विषय सर्व इंद्रियग्राम । अंतः-करणादिही जें प्रकाशी ॥ ९८२ ॥ नेत्र आणि अंधकार । सूर्य आणि चराचर । बाह्य आणि अभ्यंतर । प्रकाशी तें न म्हणावें सूर्यासारिखें ॥ ९८३ ॥

---

१. इंद्र. २. भाजे. ३. सूक्ष्मशरीरांत. ४. आकृति.

उगेंचि सूर्यासम । जरी म्हणता पुरुषोत्तम । तरी एकदेशी उपमेनें आदित्योपम ।सुखें म्हणों ये ॥ ९८४॥'प्रकाशयति तत्परं' म्हणोनी । या 'पर'-शब्दें करूनी । जगत्प्रकाशकत्व या वचनीं । सूचविलें ॥ ९८५ ॥ दृष्टांत आदित्याचा । त्यास परम मृगजळाभास जो नव्हे साचा । हा मुख्यार्थ सूचवी कृष्ण वाचा । आतां गौणार्थ अवघे यापुढें. ॥ ९८६ ॥ मुख्यार्थ न सांपडे । तोंचि गौणार्थ दृष्टी पडे । मुख्यार्थ सांपडतां उपडे । मूळ गौणार्थाचें.॥९८७॥ एवं तें ज्ञानस्वरूप । वर्णिलें आदित्यरूप । तेव्हां परतें परावें जलारोप । जें बाह्यांतर प्रकाशितो आदित्य. ॥ ९८८ ॥ मृगजळातें अणुमात्र । न देखती त्या आदित्याविणें नेत्र । मृगजळीं आंत बाहेर सर्वत्र । असे सूर्यजळ द्वैत निरसोनी ॥ ९८९ ॥ हा गूढार्थाचा आदित्य । प्रकाशिला नव्हता तों अगत्य । खद्योतरूप अर्थ असत्य । झळकत होते. ॥ ९९० ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्तही सुज्ञलोक । परिसोत आदां. ॥९९१॥ पूर्वश्लोकीं वर्णिलें ज्ञान । जो भाग्यें पावला तें निधान । तो न करी आवडीनें त्याचें ध्यान । तरी तें जतन होईना. ॥ ९९२ ॥ ज्यास घडतें ध्यान । त्यास कैसें अनुसंधान ? । हें सकळ सुखाचें निधान । श्रीकृष्ण बोलतो या श्लोकीं.॥९९३॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

त्याच ज्ञानीं बुद्धि । आणि चित्तास तन्मयत्वसिद्धी । तेथेंचि निष्ठेची समृद्धी । तेंचि परम आश्रय जयासी ॥ ९९४ ॥ ज्ञानें तयीं त्यांचें कल्मष । निर्धूत होय अशेष । ते तें पद पावती निर्दोष । पुनरावृत्ति जेथें नसे ॥ ९९५ ॥ अर्थ इतकाच परी । विशद अर्थ बोलावा याउपरी । कीं एका एका शब्दांत हरी । भावार्थ दावी विस्तारें ॥ ९९६ ॥ त्या ज्ञानीं बुद्धि ऐसें अच्युत । बोलोनि मागुती म्हणे चित्त। त्या ज्ञानीं ज्याचें ते निश्चित । अपुनरावृत्तितें पावती.॥९९७॥ तरी बुद्धि निश्चयरूपिणी । यावरूनि श्रीचक्रपांणी । मननिदिध्यासनलक्षणीं । बुद्धि त्याची ऐसें सूचवी. ॥ ९९८ ॥ तें श्रवण मनन निदिध्यास । आणि साक्षात्कार ज्यास । मनन निदिध्यास त्यास । घडे केवळ बुद्धीचकरोनी. ॥९९९॥ कीं श्रवण गुरुमुखें झालें । मनन केवळ बुद्धीच्या विभागा आलें । निदिध्यास करणेंही लागलें । बुद्धीतेंचि. ॥ १००० ॥ श्रवण गुरुमुखें घडे । अविद्येचें कवाड उघडे । अद्वैताचें बीज सांपडे । बुद्धीसी. ॥ १००१ ॥ नाना युक्तीनें

चिंतन । त्याचें करावें तें म्हणावें मनन । त्यास केवळ साधन । बुद्धीच. ॥ ६०२ ॥ युक्ती करोनि सिद्ध जालें । सत्यपण असत्यपण समजलें । तेथें क्षणक्षणीं पाहिजे मन योजिलें । बुद्धीचकरूनी. ॥ ६०३ ॥ पटरूप जड जग असत्य । आत्मतंतु विसरतां तें वाटे सत्य । कीं पूर्वसंस्कार अगत्य । यथापूर्व दावी प्रपंच. ॥ ६०४ ॥ आत्मतंतूची स्मृती । क्षणक्षणीं धरी सन्मती । असत्य मानी जडा पटाप्रती । हा निदिध्यास.॥६०५॥ 'तद्बुद्धयः' म्हणोनी । हा भाव सूचवी या वचनीं । 'तदात्मनः' या शब्देंकरूनी । सूचविला साक्षात्कार. ॥ ६०६ ॥ कीं जे चित्ताची वृत्ति । तीस बाणे प्रत्यक्स्थिति । जडमात्रीं स्फुरे स्फूर्ति । चित्स्वरूपाची. ॥ ६०७ ॥ हा अन्वयसाक्षात्कार । कीं जळरूपेंचि पाहणें तरंगाकार । विकार नाना दिसोनि निर्विकार । चैतन्यचि वाटे जडजग सर्वेही. ॥ ६०८ ॥ उदक आणि तरंगांचा आकार । हे दोन्ही एक पांहणें अन्वयप्रकार । शुद्ध उदकचि दिसे हा विचार । व्यतिरेकाचा. ॥६०९॥ ऐसा व्यतिरेकसाक्षात्कार । कीं उदकीं बुडी देऊनि नर । पाहे तों तरंगांवांचूनि नुसतें नीर । अनुभवा आलें. ॥ ६१० ॥ तैसें आत्मस्वरूपीं चित्त । तदाकार होऊनि अत्यंत । मायाविकार कांहीं त्यांत । न देखे. ॥ ६११ ॥ बुद्धि चित्त या दशेतें पावे । तेव्हां तें तन्निष्ठ म्हणावें । तेव्हां तें ऐसें जाणावें । कीं स्थिति बाणली तयास. ॥ ६१२ ॥ तन्निष्ठत्व बाणे तरी । कीं मनन निदिध्यासन करी । तरींच मनन निदिध्यासन घडे जरी । ज्ञानचि वाटे तारकें. ॥ ६१३ ॥ आत्मज्ञान हेंचि एक । या भवसागरीं तारक । ऐसा विश्वास आत्यंतिक । तेव्हां मननीं निदिध्यासीं प्रवर्ते मन. ॥ ६१४ ॥ यालागीं म्हणतो हरी । कीं तत्परायणातें जरी । स्थिति बाणली ऐसी तरी । तत्परायणशब्दीं सूचवी हा भाव. ॥ ६१५ ॥ तें ज्ञानचि तारक म्हणोनि निश्चय । ज्यांस ज्ञानाचा ऐसा परम आश्रय । त्यांस म्हणे परमात्मा अद्वय । तत्परायण म्हणोनी. ॥ ६१६ ॥ ऐसे परिपक्व योगज्ञानी । ज्ञानें निर्धूतकल्मष होऊनी । अपुनरावृत्तीतें पावती म्हणोनि । श्रीकृष्ण म्हणे. ॥६१७॥ कल्मषशब्दें पापपुण्य । संचित जन्मजन्मींचें अगण्य । सूचवी एथें श्रीकृष्ण । हा अर्थ वारंवार पूर्वी वर्णिला. ॥ ६१८ ॥ संचित जळे ध्यातां स्वरूप । अकर्त्रात्मत्वबोधें नव्हे क्रियमाणलेप । भोगें सरे प्रारब्धरूप । पापपुण्यबंधकल्मष. ॥ ६१९ ॥ आतां प्रारब्धभोगार्थ असणें । देह धरूनि तोंवरी त्याचें लक्षण । ऐसें म्हणोनि कमलेक्षण । बोलतो या श्लोकीं. ॥ ६२० ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

ज्यास वेदशास्त्राध्ययन । आणि जो विनीत नम्रतेंकरूनि संपन्न । ऐसा ब्राह्मण गाय आणि श्वान । आणि चांडाळ हस्ति सम पाहणें या सर्वांतें. ॥६२१॥ ऐसे समदर्शी ज्ञानवंत । तेचि म्हणावे पंडित । कीं विषमता देखोनि अत्यंत । समदर्शन जयांला. ॥ ६२२ ॥ ब्राह्मण ऐसा उत्तमोत्तम । आणि चांडाळ अत्यंत अधमाधम । हें तारतम्य कळोनिही सम । ब्रह्मदर्शन ज्याला उभयत्र. ॥ ६२३ ॥ गाय पशु उत्तमोत्तम । श्वान अत्यंत अधमाधम. । हें तारतम्य कळोनि सम । ब्रह्मदर्शन ज्याला उभयत्र. ॥ ६२४ ॥ मृत्तिकेचीच भिंती । वरी गेरूचीं चित्रें ती गेरूही माती । विप्र चांडाळ गाय श्वान हस्ती । तें सर्व पाहतां मातीच. ॥ ६२५ ॥ ते सर्व माती म्हणोनि । बोलावें ज्या वाचेकरूनी । विप्र चांडाळादि विवरूनी । त्याच वाचे बोलावें तारतम्य. ॥ ६२६ ॥ ज्या बुद्धीनें सर्वेही ब्रह्म । म्हणूनि पहावें तत्त्वसम । त्याच बुद्धीनें उत्तमाधम । जाणावें तयासी. ॥ ६२७ ॥ तेव्हां सर्वत्र पाहती सम । परी वर्तती यथायोग्य ऐसें पुरुषोत्तम । सूचवी कीं कळोनि उत्तमाधम । सम पाहती म्हणे समदर्शी. ॥ ६२८ ॥ ब्रह्म सर्वत्र समान । हें पाहणें या नांव ज्ञान । त्यासी वर्तणें हें कर्म जाण । तेथें वर्तणें लागे यथायोग्य. ॥ ६२९ ॥ नवही द्वारें एक देह । हें भलता जाणे निःसंदेह । तथापि यथायोग्य स्नेह । नवही द्वारीं. ॥ ६३० ॥ मुखीं घालावा ग्रास । द्वारांतरीं न घालिती कोणी त्यास । तैसें पाहणेंचि सम आत्मनिष्ठास । यथायोग्य वर्तणें तयासी. ॥ ६३१ ॥ पाषाणाचाचि देव । देऊळ पायरिया तो पाषाणचि स्वयमेव । पादरक्षा पायरियांवरी मानव । ठेवूनि मस्तक ठेविती चरणीं देवाच्या. ॥ ६३२ ॥ जें ब्रह्मत्व पाहती ब्राह्मणीं । तेंचि ब्रह्म दिसे चांडाळपणीं । त्यास बाहेर दुरूनी घालिती अन्नपाणी । ब्राह्मण पूजिती नेऊनि गृहांत. ॥ ६३३ ॥ कांस्यधातु गंडूषपात्र । भोजनपात्रही[1] कांस्यमात्र । परि त्यांत जेविती अन्नें विचित्र । गंडूषपात्रीं थुंकती. ॥ ६३४ ॥ न करिती गंडूषपात्रीं भोजन । आणि ताटांत कोणी न थुंकती जन । एवं सम पाहणेंचि अपरोक्षज्ञान । वर्तणें यथायोग्य. ॥ ६३५ ॥ या त्यांच्या दोन्ही रीती । एथें सूचवी श्रीपती । कीं उत्तमाधम जाणोनि पाहती । समदर्शी समब्रह्म.

---

१. पिकदाणी; व जेवायचें ताट एकाच कांशाची.

॥ १३६ ॥ ऐसे समदर्शी पंडित । ते जितांचि मुक्त निश्चित । ऐसें आतां अच्युत । बोलतो या श्लोकीं. ॥ १३७ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

अगा! ऐसा समदर्शी ज्ञानी । या लोकींच हा देह जिवंत असोनी । पुन्हा जन्म होय ज्या भ्रमें करूनी । तिहीं तो जिंकिला. ॥ १३८ ॥ जो पुनः पुन्हा देह सृजितो । तो सर्ग म्हणवूनि बोलिजेतो । तो जिंकिला म्हणजे नाहींचसा तो केला तो तिहीं. ॥ १३९ ॥ आतां सृजितो पुनर्जन्म तो सर्ग कैसा । श्रोतयांस पडेल संदेह ऐसा । तरी श्लोक द्वितीयचरणासरसा । संदेह निरसितो श्रीकृष्ण. ॥ १४० ॥ **'येषां साम्ये स्थितं मनः'** म्हणोनी । जिहीं तो सर्ग जिंकिला त्याच्या या लक्षणेंकरूनी । त्या सर्गाचें रूप ठायीं पाडोनि । अर्थ करावा सूचवी हा भाव. ॥ १४१ ॥ पूर्वश्लोकोक्त साम्य । जड ब्रह्मैक्य अनुभवैकगम्य । ज्या साम्यें जडभ्रांतिवैषम्य । नाशलें. ॥ १४२ ॥ तेव्हां त्या साम्यांत त्यांचें मन । स्थिति पावे या भावें जगज्जीवन । **'येषां साम्ये स्थितं मनः'** ऐसें मधुसूदन । म्हणे चरणीं दुसरिया. ॥ १४३ ॥ त्या साम्यांत पावले स्थिती । त्यांचें मन तिहीं म्हणे जगत्पती । सर्ग जिंकिला जो पुनर्भवाप्रति । नेणार त्यांला. ॥ १४४ ॥ नासे जेव्हां जडभ्रांति । तेव्हां समीं ब्रह्मीं बाणे स्थिती । तेव्हां जडभ्रमचि सर्ग ऐसें श्रीपती । सूचवी स्पष्ट. ॥ १४५ ॥ जलतरंग चित्सागर । भिन्न नसती मृषा[1] आकार । हा साम्यज्ञानप्रकार । बाणतां जडभ्रमसर्ग मग कैंचा? ॥ १४६ ॥ हें अन्वयज्ञानाचें वैभव । ज्याला नसे त्याला पुनर्भव[2] । निश्चित ऐसें श्रीमाधव । सूचवी एथें. ॥ १४७ ॥ या अन्वयज्ञानीं समत्वीं स्थिती । बाणतां हेतु जो पुनर्जन्माप्रति । तो सर्ग जिंकिला संतीं । याच लोकीं याच देहीं एथें. ॥ १४८ ॥ या श्लोकाचें पूर्वार्ध । त्याचा अर्थ ऐसा जाला सिद्ध । आतां उरलें उत्तरार्ध । द्विविध अर्थ भावार्थ तयाचा. ॥ १४९ ॥ जे केवळ निर्गुणतत्पर । त्यांस सगुणीं नसे आदर । सगुण समत्व सदयत्व भजनें हें साम्यसार । प्राप्त झालें हा अर्थ कोणी न वाखाणिती. ॥ १५० ॥ उत्तरार्धी अर्थ ऐसा बोलती कीं ब्रह्म । निर्दोष आणि तें सम । त्या कारणास्तव ते समदर्शी परम । ब्रह्मीं स्थिति पावले. ॥ १५१ ॥ तेव्हां ब्रह्म सम निर्दोष ।

---

१. मिथ्या. २. पुनर्जन्म.

नसतें तरी स्थिति न पावते ते पुरुष । ऐसा अर्थ होतो यांत काय विशेष । सिद्ध होतो भावार्थ. ॥ ६५२ ॥ ब्रह्म निर्दोष सम यास्तव । जरी हे पावले साम्यस्थैर्यवैभव । तरी सर्वेही मानव । कां न पावती हे स्थिति ? ॥ ६५३ ॥ निर्दोष आणि सम । काय त्यांतेंच तें ब्रह्म । आणि काय सदोष विषम । उरल्या सकळातें. ॥ ६५४ ॥ आतां उत्तम आणि अधम । पूजिले मानूनि सम । त्यांस हा दोष लागे परम । म्हणोनि म्हणावें ये रीती. ॥ ६५५ ॥ कीं ब्रह्म सम निर्दोष । त्या ब्रह्मीं ते पुरुष । तयास कैंवी लागे हा दोष । म्हणोनि ऐसेंही कोणी बोलती. ॥ ६५६ ॥ तरी ब्राह्मणादि उत्तम । आणि चांडाळादि अधम । त्याविषयीं त्यांचें दर्शनचि सम । वर्णिलें विषमत्व लौकिकही सूचवुनि. ॥६५७॥ कीं ब्राह्मणादि उत्तम । चांडाळादि अधम । हें कळत असोनि सम । दर्शन ज्याचें विषम सृष्टींत. ॥ ६५८ ॥ असोनि समदर्शन । यथायोग्य करितां पूजन । दोषें लिप्त ते जन । कैंवि होती. ॥ ६५९ ॥ असोनि समदर्शन । यथायोग्य न करितां पूजन । तें सदोष होणार भजन । म्हणोनि समदर्शनत्वचि त्यांचें वर्णिलें. ॥ ६६० ॥ चांडाळ पूजितां विप्रासमान । चांडाळासम होतें ब्राह्मणपूजन । तेथें क्षोभ पावतें मन । ब्राह्मणाचें. ॥ ६६१ ॥ दुसरें हा ज्ञानी श्रेष्ठ । ऐसा वर्ततां जन होती भ्रष्ट । मग ब्राह्मणास सर्वांहूनि उत्कृष्ट । जन कां मानिती ? ॥ ६६२ ॥ श्रीकृष्णही मनीं । इत्यादि भाव धरूनी । ब्राह्मणादि उत्तमाधम जाणोनी । ते सम पाहती मात्र म्हणोनि बोलिला. ॥ ६६३ ॥ तथापि विप्रचांडाळादि सम । पूजावेच जरी म्हणता पुरुषोत्तम । तरी हाचि धर्म होता परम । जेंवि बळीं अंतीं वैश्वदेवाच्या. ॥ ६६४ ॥ नाहीं जेविले ब्राह्मण । तोंचि श्वचांडाळादिपतितवायसांकारणें । अन्न नेऊनि बाहेर ठेवणें । हा कर्ममार्ग अनादिसिद्ध. ॥६६५॥ नसोनिही ज्ञान । ब्राह्मणाआधीं श्वचांडाळादिबलिदान । देतां नव्हती सदोष जन । एथें शंकाच हे व्यर्थ. ॥ ६६६ ॥ हें तों यथायोग्य पूजन । करितां सुखी होती सर्व जन । आणि विषमीं समदर्शन । भवबंध तुटे या अनुभवें जयाचा. ॥ ६६७ ॥ चांडाळ आणि ब्राह्मण सम । पूजितां ब्राह्मण क्षोभती परम । यथायोग्य पूजितां चांडाळ अधम । तोही सुखीच होईल ॥ ६६८ ॥ इत्यादि भाव मनीं । तों श्रीकृष्ण धरूनी । ते पंडित समदर्शींच म्हणोनी । वर्णिता जाहला. ॥ ६६९ ॥ पूजा वर्णिली नसोनी । दाटूनि पूजेची

---

१. भेदस्वरूप. २. कुत्रीं, चांडालादि नीच मनुष्य, कुष्ठी आदि, कावळे. ३. वेदकाला[illegible] यथाक्रम.

शंका कल्पूनी । निर्दोषी ब्रह्मीं ते आहेत म्हणोनी । निर्दोषत्व ऐसें त्यांचें कां वदावें? ॥ १७० ॥ एवं हा एक अर्थ । कोणी बोलती तो नव्हे यथार्थ । आतां अबाधित परम समर्थ । अर्थ ऐसा या उत्तरार्धाचा. ॥ १७१ ॥ कोणा हातीं कांहीं । ईश्वर कर्म करवीत नाहीं । कीं करवितां कर्मफळ भोगावें तेंही । तेथें विषम निर्दयत्व होणार. ॥ १७२ ॥ तेथें शंका जाली प्राप्त । कीं जीवात्माही कर्मीं अलिप्त । तेव्हां फलभोगवार्ताच जाली समाप्त । तें कर्म करवितां कैंचें वैषम्य निर्दयत्व ईश्वरातें. ॥ १७३ ॥ तरी चिदात्मा अकर्ता हें खरें । परी बंध मोक्ष कोणाकरितां हें पाहतां बरें । लागतो विचार निर्धारें । बुद्धीसी. ॥ १७४ ॥ आत्मा अकर्ताच असे । परी त्या बुद्धीस तो दिसोनि न दिसे । कीं दृष्टीस दोर गवसे । तथापि भासे सर्पसा. ॥ १७५ ॥ एवं दिसोनि न दिसे आत्मा निदान । यालागीं अज्ञानें वेष्टिलें असे ज्ञान । त्या ज्ञानें ज्याचें नासलें तें अज्ञान । तें ऐसें म्हणोनि समदर्शनपर्यंत वर्णिलें. ॥ १७६ ॥ तिहीं पुनर्जन्म करणार । सर्ग जिंकिला असतांचि शरीर । म्हणोनि पूर्वार्धीं सर्वेश्वर । श्रीकृष्ण ऐसें बोलिला. ॥ १७७ ॥ आतां एवढी जीवन्मुक्तपदवी । कोण्या हेतूस्तव लब्ध जाली म्हणावी । तें उत्तरार्धीं बोलतो गोसांवी । सकळा गोसांवियांचा. ॥ १७८ ॥

उत्तरार्ध—'**निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः**'

निर्दोष आणि सम । म्हणजे नव्हे निर्दय आणि जें विषम । त्यापासूनि हें जीवन्मुक्तिपद परम । कीं देह असोनि ब्रह्मींच ते राहिले. ॥ १७९ ॥ निर्दोष आणि सम । तें म्हणावें सगुणब्रह्म । कीं निर्दय नव्हे आणि नव्हे विषम । म्हणोनि वर्णिलें जें या प्रकरणीं. ॥ १८० ॥ कीं पाप न करवी कोणा हातीं । आणि पुण्यही न करवी जगत्पती । म्हणोनि निर्दोषत्व समत्वस्थिती । ज्याची वर्णिली या प्रस्तुतीं. ॥ १८१ ॥ तो करवितो म्हणतां कर्म । होतो निर्दय आणि विषम । ऐसें मानिती त्यास तें सगुणब्रह्म । प्रसन्न नव्हे. ॥ १८२ ॥ न जोडतां त्याचे पाय । करितां कोटि कोटि उपाय । मोक्ष नव्हे होती अपाय । उपाय सर्व. ॥ १८३ ॥ तें सदय आणि सम । मानूनि सेवितां शबलब्रह्म । देणार हें जीवन्मुक्तिपद परम । जें पूर्वार्धीं वर्णिलें. ॥ १८४ ॥ उत्तरार्धीं या भावेंकरूनी । म्हणतो जें म्हणावें निर्दोष सम म्हणोनी । '**तस्मात्**' म्हणजे त्यापासूनी । '**ते ब्रह्मणि स्थिताः**' म्हणजे ब्रह्मीं थारले. ॥ १८५ ॥

'इहैव' म्हणोनि पूर्वार्धी या श्लोकीं । बोलिला कीं याच देहीं याच लोकीं । जडभेदभ्रम सर्ग जिंकिला कीं । समीं थारलें मन ज्याचें. ॥ ६८६ ॥ हें जीवन्मुक्तीचें वैभव । त्यापासूनि जो सम सदय देव । कीं मन समीं ब्रह्मीं थारलें इहैव । म्हणजे देह जिवंत असोनिही. ॥ ६८७ ॥ यालागीं सगुणब्रह्म । सदय आणि सम । निर्दय नव्हे आणि नव्हे विषम । कीं कर्म न करवी कोणा हातीं. ॥ ६८८ ॥ कर्म करवणें ईश्वरीं । न लागे हें प्रकरण एथवरी । आणोनि समाप्त करी हरी । फळ सांगोनि समत्वसदयत्वभजनाचें. ॥ ६८९ ॥ ऐसें निर्दोष आणि सम । तें सेवूनि सगुणब्रह्म । जे जाले जीवन्मुक्त परम । त्यांचें लक्षण बोलतो मंगलधाम । या श्लोकीं. ॥ ६९० ॥

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

प्रारब्धेंकरूनी । प्रियपदार्थ पावूनी । हर्ष न मानी मनीं । वासनारहित. ॥६९१॥ प्राप्त होतां अप्रिय । घाबरा न होय । वासनारहित निःसंशय । मन ज्याचें. ॥ ६९२ ॥ त्यास नलगे कांहीं । कीं ज्यास विषयवासनाच नाहीं । तथापि प्रारब्ध सारावयास देहीं । बुद्धि असे जों असे आयुष्य देहाचें. ॥ ६९३ ॥ पूर्वसंस्कारें विषय इंद्रियें शरीर । बुद्धि जाणे तरी ते स्थिर । प्रिय अप्रिय दोन्ही प्रकार । कळोनिही हर्ष खेद मानीना. ॥ ६९४ ॥ या भावें म्हणे हरी । कीं प्रिय पदार्थ कळे परी । त्याच्या लोभें अंतरीं । हर्ष न पावे स्थिरबुद्धि म्हणोनि. ॥ ६९५ ॥ ऐसें जाणोनिही अप्रिय । अप्रिय पावोनिही उद्विग्न न होय । कीं स्थिरबुद्धि ब्रह्मानंदमय । भाव ज्याच्या बुद्धीचा. ॥ ६९६ ॥ मीं देह ऐसी भ्रांती । येऊनि न करी मूढ त्याची मती । म्हणोनि बाणली ऐसी स्थिती । तरी हर्ष विषादरहित तो ॥ ६९७ ॥ ऐसा ब्रह्मवेत्ता । तोचि ब्रह्मीं थारला गा! तत्त्वतां । कीं जडीं प्रपंचीं ब्रह्मसत्ता । उघडी दिसे ज्याच्या बुद्धीस. ॥ ६९८॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत आतां. ॥ ६९९ ॥ पूर्वश्लोकीं जाला निर्णय । कीं ज्ञानी पावोनिही प्रिय अप्रिय । हर्षविषादयुक्त न होय । म्हणोनी. ॥ ७०० ॥ येथें अर्जुनास शंका वाटे । संदेह हृदयामाजीं दाटे । कीं बुद्धी ऐसी कवणिये वाटे । ब्रह्मीं स्थिर होय आपली ॥ ७०१ ॥ हा अर्जुनमनोभाव । जाणोनि सर्वसाक्षी देव । तो जों पुसे तों स्वयमेव । उत्तर देतो या श्लोकीं. ॥ ७०२ ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

अगा! विषयइंद्रिययोग । होतां सुख दाखवी विषयभोग । परंतु भोगीं दुःखसंयोग । कधीं चुकेना. ॥ ७०३ ॥ भोग होतां गमे सुख । भोग सरतां वियोगदुःख । यालागीं विचारनिष्ठ मुख । न पाहों म्हणे भोगांचें. ॥ ७०४ ॥ तो मुमुक्षु विरक्त । बुद्धि त्याची ब्रह्मात्मयोगयुक्त । भोगीं दुःख म्हणोनि आसक्त । बाह्यविषयसुखीं नव्हे त्याची. ॥ ७०५ ॥ परंतु अगा अर्जुना! । जों स्वस्वरूपीं मना । सुख स्वानुभवें कळेना । तों वळेना मन तें बुद्धीस. ॥७०६॥ म्हणूनि पूर्वश्लोकीं जो बोलिला । त्यानें दीर्घ दृष्टि विचार केला । निधि सुखाचा त्यानें मानिला । आपला आत्मा. ॥ ७०७ ॥ कीं बाह्य विषय बहिर्मुख । तें जें सुख दाखवूनि देती दुःख । पाहतां तों तें सुख । आत्मयांतचि आपल्या. ॥ ७०८ ॥ एवं जें सुख बाह्य विषयांभीतरी । तें आत्मयांतचि आहे अंतरीं । ऐसें जाणें तो वरवियेपरी । आसक्ति टाकितो विषयाची. ॥ ७०९ ॥ ब्रह्मयोगें युक्त बुद्धी । त्यांची होऊनि ते पावति सिद्धी । ज्या सिद्धींत समृद्धी । अक्षय्य सुखाची. ॥ ७१० ॥ या श्लोकीं हे अर्थस्थिती । या वेगळे अर्थ बाधित होती । ते वर्णितां ओविया फार होती । ग्रंथ वाढेल अत्यंत. ॥ ७११ ॥ हा अर्थ अबाधित परी । श्लोकीं न दिसे झडकरी । म्हणूनि पदांची योजना यापरी । पाहावी पंडितीं.॥ ७१२॥ **ओवी संस्कृत–'बाह्यस्पर्शेषु यत्सुखम् । विंदत्यात्मनि तत्सुखम् । असक्तात्मा स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखम् । अक्षय्यमश्नुते'** ॥ ७१३ ॥ एवं मग त्या अक्षय्य सुखातें भोगी । जो या प्रकारें वीतरागी । हे सिद्धि पावणें ह्यालागीं । ठायीं पडतां सुखमूलत्वें निजात्मा. ॥७१४॥ जरी विषय टाकितां सुखचि जातें । तरी वैराग्य कोणासही न येतें । एंव सुखाचें सुख आत्मत्वीं आयतें । जातें तें दुःखचि. ॥७१५॥ अगा! आत्मसुखचि विषयांत । परी स्वमुख भलें न पाहती मूत्रांत । हे भोग दुःख देती म्हणूनी विरक्त । न रमती भले म्हणूनि म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ७१६ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

अगा! विषय इंद्रियस्पर्शें उपजती । ते भोग दुःखचि देती । दुःखाचें जन्मस्थान होती । हेचि भोग. ॥ ७१७ ॥ ज्यांस आदि ज्यांस अंत । ते दुःखें देतीच निश्चित । आदि सदुःख कीं अत्यंत । आयासें उपजती विषय-

भोग ते. ॥ ७१८ ॥ भोग नाहीं उपजला । तोंच इच्छेनें तळमळूं लागला । भोगांतीं वियोग घडला । तेव्हां मागुती पडला कूपांत दुःखाच्या. ॥ ७१९ ॥ कुंतीसुता! ऐसा विचार । करितां होतो हाचि निर्धार । कीं सुख आत्माचि आणि विषयविकार । योनि म्हणजे उत्पत्तिस्थान दुःखाचें. ॥ ७२० ॥ यालागीं पूर्वश्लोकीं । तुज मी स्पष्ट बोलिलों कीं । हा निर्धार केला प्रबुद्धलोकीं । म्हणुनि न रमती विषयभोगांत. ॥ ७२१ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञश्लोक । परिसोत आधीं. ॥ ७२२ ॥ पूर्वश्लोकीं विषयभोग । वर्णिले कीं करिती दुःखयोग । म्हणुनि ज्ञानी त्यांचा संग । न धरिती न रमती त्यांमाजी. ॥ ७२३ ॥ हे गोष्टी अर्जुनें । आयकोनि धरिली मनें । कीं जें उपदेशिलें कमलनयनें । हें सत्य. ॥ ७२४ ॥ या विवेकाचा दीप जळे । तोंवरी भोगीं दुःख देखती बुद्धीचे डोळे । परी जेव्हां वायु कामाचा खवळे । विझे दीप तो विवेकाचा. ॥ ७२५ ॥ पडतां अनादिवासनेचा अंधार । उठती भोगप्राप्तीस उपायतस्कर । त्यांचे पाठिराखे शस्त्रधर । क्रोधविकार नाना प्रगटती. ॥ ७२६ ॥ एवं उठतां कामविकार । नाठवे पूर्वोक्त विचार । उडे विवेक आणि निर्धार । विषयभोग तयांचा. ॥ ७२७ ॥ मग करूं लागे भोगप्राप्तीचा उपाय । तों भोगयत्नीं पदोपदीं अपाय । कांहीं विघ्न होतां हातपाय । आफळी आदळी मस्तक. ॥ ७२८ ॥ एवं भोगत्याग केंवी घडे । त्यागूनिही पुन्हा फांसा पडे । ऐशा भावें श्रीकृष्णाकडे । पाहे अर्जुन. ॥ ७२९ ॥ प्रश्न करूं जों पाहे । तों देवचि उत्तर देत आहे । कीं बापा! जो ते कामक्रोधवेग साहे । तो सुखी म्हणोनि म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ७३० ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

अगा! कामक्रोधांचे वेग । त्यापुढें न थोर भोगवासनात्याग । सदाळनिश्चयाचा भंग । करिती वेग कामक्रोधांचे. ॥ ७३१ ॥ यास उपाय विचार । त्या विचारीं त्यागनिर्धार । या उपायाचा पसर । परिसिला तुवां पूर्वींच. ॥ ७३२ ॥ हाणोनि विवेकाचा भाला । दुरूनीच टोंचिलें वैरियाला । तो भाला पिटूनि रेंटीत आला । आणि हात केला आपणावरी. ॥ ७३३ ॥ उरीं बैसला भाला । तो पाठीवाटे फुटूनि बाहे आला । त्यास रेंटीत जो जवळी पावला । तो काय वांचूं पाहतो? ॥ ७३४ ॥ त्याच्या शस्त्रें घाय । जाला तरी होणार काय । कीं तो भाला पिटितां मृतप्राय । क्षीणबळ जाहला. ॥ ७३५ ॥ स्वहस्तीं असें अमृत ।

तदर्थ आला तो भाला रेंटीत । त्यास भिऊनि तें पाजितां निश्चित । तो अमर होऊनि मारील आपणातें. ॥७३६॥ अगा! तेथें धीरपण । धरूनि तें स्वात्मत्वा· मृत आपण । पितां तो वैरी बलक्षीण । मरणार तत्काळ. ॥ ७३७ ॥ जो त्यास वश जाला । स्वात्मामृतें जीववी त्याला । तो निश्चयेंसी मेला । हातें तयाच्या. ॥ ७३८ ॥ अगा! कामक्रोध अचेतन । स्वजीवनें त्यासी जीववी स्वमन । त्याच्या नाशाचें साधन । विवेकवैराग्य दृढ शस्त्र. ॥ ७३९ ॥ त्या शस्त्रें क्षीणबळ । जालें कामक्रोधांचें दळ । ते मरतां मरतां वेग प्रबळ । करिती जीवावरी उठूनि आपल्या. ॥ ७४० ॥ तेथें क्षण एक धरोनि धीर । जो सोशील तोची वीर । उत्तरक्षणीं ते वेग मृगनीर । होऊनि जाती. ॥ ७४१ ॥ अगा! धीरता धरूनि जैसी । जो कामक्रोधाचे वेग सोसी । न धरी विषयभोगाची असोसी । तो सुखी तोचि जीवन्मुक्तही. ॥७४२॥ अगा! म्हणसी धराया धैर्य । कोणाचा करावा आश्रय । तरी स्वरूपीं चित्त चिन्मय । ऐसा युक्त होऊनि जो सोसूं शके सुखी तोचि. ॥७४३॥ तोचि सुखी इहैव । 'इहैव' म्हणजे याचि लोकीं पावे मुक्तिवैभव । शरीर सोडणें त्याहूनि पूर्वीच म्हणे देव । तो नर सुखी जो ऐसा. ॥७४४॥ दृष्टि या लाभावरी देऊनी । चित्त चिदाश्रित करोनी । भोगेच्छा न धरी वेग सोसोनी । कामक्रोधांचे. ॥७४५॥ तो याच लोकीं नर । जों नाहीं सोडिलें शरीर । तोंचि सुखी म्हणजे मुक्त विज्वर । हा अर्थ या श्लोकाचा. ॥७४६॥ एथें कोणी टीकाकार । **'प्राक्शरीरविमोक्षणात्'** याचा विचार । ऐसा बोलती कीं जैसें मृत शरीर । तैसा जितांच जो होय तो सुखी नर एक. ॥ ७४७ ॥ हाही अर्थ बहु बरा । परी एका गोष्टीनें नव्हे एथें खरा । कीं कामक्रोधवेग नरा । सोसणें लागतें. ॥ ७४८ ॥ कामक्रोधवेग जितके । ते जो नर सोसूं शके । त्याचें स्वसुख पिके । ऐसें बोलतो श्रीकृष्ण. ॥ ७४९ ॥ मृतशरीरा सोसणें । नलगे तेव्हां वृथा हें बोलणें । **'प्राक्शरीरविमोक्षणात्'** याचा अर्थ याकारणें । वाखाणावा ये रीती. ॥ ७५० ॥ कीं सोडिल्यावरी शरीर । मोक्षसुख पावेचि ज्ञानी नर । तें शरीर सोडण्याहूनि पूर्वींच सत्वर । सुख पावे. ॥ ७५१ ॥ हा ऐसा अर्थ अबाधित । तो अर्थ होतो बाधित । श्रोतयांस ग्राहीवरी यांत । जो रुचेल तोचि अंगीकारोत. ॥७५२॥ वेग सोसूं शके म्हणोनी । जरी नसतें या वचनीं । तरी तोही अर्थ मनीं । रुचताच संतांच्या. ॥ ७५३ ॥ कीं मृतशरीर आलिंगिती । आणि रडती युवती । आणि पुत्रादिक जाळिती । कामक्रोध दोहींपरी नसे तयांला. ॥७५४॥ हा अर्थ अत्यंत

बरा। परी सोसणें नलगे मृतशरीरा। कामक्रोधवेग या नरा। आदळोनिही सोसावे लागती ॥७५५॥ कीं जो सोसूं शके तो नर। सुखी होय ऐसें गीताकार। म्हणतो तदनुरूप टीकाकार। बोलती तेचि टीका ॥ ७५६ ॥ आतां यानंतर श्लोक। तो कां बोले उत्तमश्लोक। त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक। परिसोत आधीं ॥ ७५७ ॥ कामक्रोधांचे वेग। सोशी न इच्छी विषयभोग। त्यासि जितांचि होय मुक्तीचा योग। शरीरमोक्षणाहूनि पूर्वींच ॥ ७५८॥ ये रीती उत्तमश्लोक। बोलिला तो वाखाणिलाच पूर्वश्लोक। त्याच्या अनुभवाचें कौतुक। वर्णील आतां यावरी ॥ ७५९ ॥ कीं शरीरमोक्षणाहूनि पहिलें। मोक्षसुख प्राप्त जालें। जों त्याचें सत्त्व निर्वाण नाहीं पावलें। देहावसानीं परब्रह्मीं ॥ ७६० ॥ जो कामक्रोधवेग। सोसूनि.ही न इच्छी बाह्य भोग। त्याचा हा मुक्तिप्रसंग। बोलेल आतां तीं श्लोकीं ॥ ७६१ ॥

योऽतःसुखोऽतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेव यः।
स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

अगा! ज्याचें चित्त अंतर्मुख। त्याला अंतरींच बाणे सुख। तो म्हणावा अंतःसुख। अर्जुना गा! ॥ ७६२ ॥ तोचि कामक्रोधांचे वेग। सोसी ज्याला अंतःसुखाचा योग। आणि त्यासचि हा नित्यसुखसंयोग। जो वेग सोसूं शके नित्य कामक्रोधांचे ॥ ७६३ ॥ आणि अगा! बाह्य विषयांवरी। अंतर्दृष्टि रमेना जरी। कामक्रोधवेग तरी। सोसी ऐसा कोण असे ॥ ७६४ ॥ हा सोसितो यापरी। कीं याची दृष्टि रमे अंतरीं। जें तें ब्रह्मचि देखे परी। न मानी विषय जो कांहीं ॥ ७६५ ॥ तो म्हणावा अंतराराम। कीं अंतरींच जो रमे आत्माराम। म्हणजे विषय आणि इंद्रियग्राम। या जडतरंगीं देखे चित्समुद्र ॥ ७६६ ॥ ताटंक कंकणादि आकार। वेश्या पाहे अलंकार। हेमक्रयविक्रयकार। हेमचि पाहे अलंकार दृष्टीं दिसोनिही ॥ ७६७ ॥ वेश्या अलंकारींच मोहे। हा सोन्याकडेच पाहे। कार्यवासना सोडूनि रमताहे। कारणींच ऐसा अंतराराम ॥ ७६८ ॥ विषय इंद्रियें साच मानी। तो भोगासक्त होय अभिमानी। तो बहिराराम म्हणोनी। अगा! म्हणावा ॥ ७६९ ॥ विषय आणि इंद्रियें। देखत असे हा स्वयें। परी पटीं तंतु या निश्चयें। स्वरूपींच रमतो अंतराराम ॥ ७७० ॥ ब्रह्म बाह्य अभ्यंतरीं। ऐसें असोनि रमणें अंतरीं। अंतरारामाचें यापरी। काय हो म्हणोनि हे शंका ॥ ७७१ ॥ एथें समजावें या प्रकारीं। कीं मिथ्याभास वरिच्यावरी। यालागीं अधिष्ठान जरी बाह्यांतरीं। तरी अंतरीं म्हणावें याकरितां ॥७७२॥ कीं

विवर्त नसे अंतरीं । अधिष्ठान असे विवर्ताभीतरीं । तें असोनिही बाह्य अभ्यंतरीं । पाहणें अंतरीं विवर्ताच्या ॥ ७७३ ॥ तंतूस वरिच्यावरी । पट भासे तो नसे अंतरीं । म्हणूनि पटाभीतरीं । तंतुच म्हणावा ॥ ७७४ ॥ तसीच वरिच्यावरी । दृष्टि पडे पटाकारीं । दृष्टि तेचि निघे अंतरीं । तो तंतुमात्र ॥७७५॥ वरिच्यावरीच भास । अधिष्ठान आंत बाहेर त्यास । अंतरीं पाहतां विवर्तास । ठाव नसे ॥७७६॥ अंतरीं अधिष्ठान दिसे । या लगीं वेदीं शास्त्रीं शब्द ऐसे । एवं अंतर्दृष्टि रमतसे । अंतराराम ॥७७७॥ आतां अंतरींच सुख ज्याला । अंतरींच रमणें त्याला । ऐसें बोलतां प्राप्त जाला । भेद एथें ॥ ७७८ ॥ कीं अंतःसुखानुभवकळा । पावला परी हा वेगळा । ऐसें सहज बोलतां धरितें गळा । द्वैत एथें ॥ ७७९ ॥ म्हणूनि एथें दुसरिया चरणीं हरि । हे द्वैतशंका परिहरी । कीं तैसा हा बोलिला तरी । जरी अंतर्ज्योति स्वयें हाचि ॥ ७८० ॥

'तथांतर्ज्योतिरेव यः'

तथा म्हणजे तैसा । कीं अंतःसुख अंतराराम म्हणोनि वर्णिला जैसा । तैसा जाला तो अर्जुना ऐसा । कीं अंतर्ज्योतिच जो स्वयें ॥ ७८१ ॥ ज्योति म्हणजे प्रकाश । जे प्रकाशी प्रकाशा आणि अंधकारास । प्रकाश अंधकार दोन्ही मृगजलाभास । ज्या चित्प्रकाशें प्रकाशती ॥ ७८२ ॥ सूर्यें प्रकाशिले अलंकार । तरी सुवर्णावांचूनि ते ते आकार । न दिसती न असती वारंवार । हे दृष्टांत पूर्वी सिद्ध जाले ॥ ७८३ ॥ जरी निबिड अंधकार । हातीं चाचपतां[1] कळे अलंकार । परी आधीं हातास निर्विकार । सोनेंचि लागे ॥ ७८४ ॥ सूर्यावांचूनि अलंकार । असों शके धरूनि आधार । परी सोडोनि कनक[3] निर्विकार । न असे न दिसे न लागे हातासही ॥ ७८५ ॥ एवं सोनेंचि नग[4] धरी दावी । तेव्हां सोनेंचि त्याचि ज्योति म्हणावी । तैसी जगत्प्रकाशता वदावी । आत्मयातें ॥ ७८६ ॥ तरंग वरिच्यावरी भासती । उदक त्यांची प्रकाशक अंतर्ज्योति । चित्तलहरींत चित्स्फूर्ती । अंतर्ज्योति त्याची तेच कीं ॥७८७॥ जो ज्ञानी अंतर्ज्योति ऐसा । तो तथा म्हणजे तैसा । कीं अंतःसुख अंतराराम म्हणूनि ऐसा । वर्णिला तो अगा! स्वयेंचि अंतर्ज्योति ॥ ७८८ ॥ तो म्हणावा ब्रह्मभूत । म्हणजे ब्रह्मचि जाला निश्चित । प्रारब्धें जो देह आहे जित । तोंचि शरीरमोक्षणाहूनि पूर्वींच तो ऐसा ॥ ७८९ ॥ हेंही शंकेचें स्थळ । कीं

१. घन, दाट. २. स्पर्शून पाहतां. ३. सोनें. ४. दागिना.

जो अंतर्ज्योतिच स्वयें केवळ । तो ब्रह्मभूत म्हणजे ब्रह्म जाला म्हणणें प्रबळ । विरोध एथें उपजवी ॥ ७९० ॥ तरी याचा ऐसा भाव । कीं नाना जळीं सूर्य तैसा देव । प्रतिबिंबत्व पावला स्वयमेव । हे श्रुत्यर्थ पूर्वींच सिद्ध जाले॥७९१॥ **'ममैवांशो जीवलोके'** म्हणोनी । पंचदशाध्यायांत स्वमुखेंकरूनी । **'भुंजानं वा गुणान्वितं'** ऐसें बोलोनी । भोक्ता स्वांश वर्णील भगवंत ॥७९२॥ अज्ञान बुद्धीस होतें । तोंचि भिन्नत्व त्या प्रतिबिंबांशातें । योगीं ऐक्य तयातें । ब्रह्मभूत ज्ञानी म्हणावा तो यास्तव ॥ ७९३ ॥ जगत्प्रकाशक ज्योति । तो स्वयेंचि ऐसी बाणली स्थिति । जितांच पावला जीवनमुक्ति । तो तेव्हां ॥ ७९४ ॥ ऐसा बिंबैक्य पावला । ब्रह्मभूत म्हणावें त्याला । तरी जो ब्रह्मचि केवळ जाला । देह असों नये तयासी ॥ ७९५ ॥ ब्रह्म निर्धर्म निर्गुण । देह जड त्रिगुण । तेव्हां अंतःसुख अंतरारामपण । अनुभवी कोणत्या देहीं ॥ ७९६ ॥ म्हणूनि म्हणे यदुपती। कीं **'ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति'** । म्हणजे प्रारब्ध सरतां देहांतीं । तो ब्रह्मनिर्वाण तें पावे ॥७९७॥ कीं बिंबीं प्रतिबिंबैक्ययोगीं । तथापि प्रारब्धभोगार्थ जगीं । देह असे तेव्हां भोगी । सत्त्वीं प्रतिबिंबे मागुती चिदंश॥ ७९८ ॥ कीं ज्या सत्त्वास ऐक्यानुभव । त्या सत्त्वींच प्रतिबिंबला देव । प्रतिप्रलय सृष्टीतें पावे लयसंभव । ब्रह्मैक्य पावोनि मागुती ॥ ७९९ ॥ कीं मेघ वर्षती जळ। तें सूर्यापासूनि निघे केवळ । ऐसें बोलती प्रांजळ । श्रुतीही ॥ ८०० ॥

श्रुति—**'याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति ।'**

श्रुत्यर्थ ॥ स्पष्ट येथें श्रुत्यर्थ । मेघजळ सूर्यकिरणांतील यथार्थ । ग्रंथविस्तार कां व्यर्थ । करावा? ॥ ८०१ ॥ मेघांत कोठूनि येतें पाणी । हें तों न देखे दृष्टीं कोणी । यालागीं बोलते वेदवाणी । कीं आदित्य तपतो वर्षतो त्या किरणीं । हेंचि सत्य ॥ ८०२ ॥ एवं सूर्याचींच नाना जळें । त्यांत दिसती त्याचीं मंडळें । सूर्येंचि जळ शोषितां तीं सकळें । सूर्याचमध्यें पावती एकत्व ॥ ८०३ ॥ पुन्हा सूर्य वृष्टि करी । प्रतिबिंबें होती नाना नीरीं । तैसें प्रतिसृष्टि प्रतिसंहारीं । ब्रह्मीं रिघणें निघणें प्रतिबिंबांसी ॥ ८०४ ॥ जळें प्रतिबिंबें सूर्यांतूनि निघती । प्रवेशती दोन्ही त्यांत मागुती । इतकीच एकदेशी दृष्टांतरीती । ब्रह्मीं उपाधि प्रतिबिंबप्रवेशनिर्गमीं वदावी ॥८०५॥ नासे ज्याची अविद्या । त्याच्या जीवोपाधींत बाणे विद्या । तो न परते पावूनि आद्या । पुनरपि ॥८०६॥ प्रस्तुतीं याची अविद्या गेली । परी बुद्धि आहे उरली।

इंद्रियें तींत असती भरलीं । तांदूळ जैसे कोथळींत ॥ ८०७ ॥ भक्षावया योग्य होतीं । परी पेरितां तांदूळ नुगवती । तैसीं ज्ञानियाचीं इंद्रियें असती । योग्य प्रारब्धभोगमात्रासी ॥ ८०८ ॥ प्राप्त होतां प्रारब्धभोगकाळ । प्रतिबिंबयुक्त बुद्धिजळ । होय त्यांत डळमळ । दिसे घडी एक प्रतिबिंबाची ॥ ८०९ ॥ राजपुत्र एकास मारी । आणि बसे पित्याचे मांडीवरी । तो गान्हाणें सांगतां उतरी । मांडीवरूनि क्षणएक दंडार्थ ॥ ८१० ॥ यथान्यायें दंड करी । मागुती घे मांडीवरी । तैसा भोगकाळ सरतां परमेश्वरीं । पुन्हा एकत्व भोग भोगूनी ॥ ८११ ॥ ज्ञानी पावला ब्रह्मात्मता । तरी प्रारब्ध भोगणें तत्त्वतां । बिंबास भोग न घडे आतां । प्रारब्ध कोणें भोगावें ? ॥ ८१२ ॥ जडास न घडे सुखदुःखभोग । बिंबास नसे सुखदुःखसंयोग । आतां प्रारब्धभोगाचा योग । बोलावा कवणासी ? ॥ ८१३ ॥ एवं प्रतिबिंबयोगें उपाधी । अहंकर्तृत्वभावें आधीं । कर्म करितां जाला ते प्रारब्धीं । भोग लिहिले तयाच्याच ॥ ८१४ ॥ जो जैसें कर्म करी । तो तैसें फळ भोगी यापरी । विचारणा करितां वरी । प्रारब्ध भोगणें शिरीं प्रतिबिंबाचिया ॥ ८१५ ॥ बिंबैक्य पावे तोचि ज्ञानी होऊनि । प्रारब्धभोग त्यास तेव्हांही म्हणोनी । शास्त्र बोलतें आणि चैतन्यावांचूनी । भोग न घडे ॥ ८१६ ॥ प्रारब्ध तरी भोगीं । आणि सर्वदा ब्रह्मात्मयोगीं । तरी प्रतिबिंब घडी एक भोगालागीं । होणेंचि लागे तयाला ॥ ८१७ ॥ एवं ब्रह्मभूतही होऊनी । निर्वाण नाहीं पावला ज्ञानी । कीं प्रारब्धभोगार्थ उपाधि असे म्हणूनी । प्रतिबिंब होणें लागतें ॥ ८१८ ॥ जेव्हां प्रारब्ध सरे । सत्त्वोपाधि वेगळा न उरे । तेव्हां प्रतिबिंबत्व न स्फुरे । कदापिही म्हणावा तो निर्वाण ॥ ८१९ ॥ म्हणोनि म्हणे संतांचा पति । कीं **'ब्रह्मभूतो ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति'** । ब्रह्मभूत म्हणणें हे स्थिति । शरीरमोक्षणाहूनि पूर्वीं तयाला ॥ ८२० ॥ आधीं जितां होती ब्रह्मभूत । मागुती ब्रह्म निर्वाण पावती देहांतीं निश्चित । ऐसें स्पष्टही यानंतर अच्युत । बोलतसे आ दुसरिया श्लोकीं ॥ ८२१ ॥

लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

ब्रह्मीं निर्वाण पावती । ऋषि म्हणजे अपरोक्ष जे अनुभविती । परी जेव्हां क्षीणकल्मष होती । निर्वाण पावती ते समयीं ॥ ८२२ ॥ क्षीणें होतें कल्मष ।

---

१. पिशवींत. २. उत्पन्न होत नाहींत. ३. अद्वैतानुभवसंपन्न.

म्हणजे सरतें कर्म जेव्हां अशेष । यावेगळा ज्ञानी तितका निर्दोष । होतो अपरोक्ष आत्मा देखतां बुद्धीनें ॥ ८२३ ॥

श्रुति—'यस्तु विज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदा शुचिः।'

श्रुत्यर्थ ॥ जो होतो विज्ञानवंत । तो सदा शुचिर्भूत । कीं तो अमनस्क म्हणजे मनरहित । कीं मन कल्पितें आणि मन सर्वही ब्रह्म ॥ ८२४ ॥ ऐशा अनेक श्रुती । मागें चतुर्थाध्यायीं बोलिला श्रीपती । कीं अर्जुना! तूं परम पातकी असलासि त्रिजगतीं । तरी ज्ञानेंचि होसी निष्पाप ॥ ८२५ ॥ यालागीं जे ऋषि ज्ञानी । ते ब्रह्मनिर्वाण पावती निष्कल्मष होऊनि । इतर कल्मष हे विरुद्ध गोष्टी भगवद्वचनीं । नये कदापी ॥ ८२६ ॥ यालागीं कल्मषशब्दें कर्म त्रिविध । संचित क्रियमाण प्रारब्ध । नुरतां या तिहीं कल्मषांचा गंध । प्रारब्ध सरतां पावती ब्रह्मनिर्वाण ॥ ८२७ ॥ हा अर्थ श्रीकृष्णाच्या मनीं । तो सिद्ध करूनि दाखवावा म्हणोनी । त्याचीं लक्षणें उत्तरार्धेकरूनी । तोचि भगवंत बोलतो ॥ ८२८ ॥

'छिन्नद्वैधा यतात्मनः सर्वभूतहिते रताः ।'

तुटोनि गेलें ज्याचें द्वैत । म्हणजे बाणलें अद्वैत । कीं गुरुमुखें ज्ञान होतां अत्यंत । यत्नशील बुद्धि ज्याची ॥ ८२९ ॥ ज्ञान आलियावरी ज्ञानियास । दृढ वैराग्य आणि दृढ अभ्यास । पाहिजे हाचि प्रयत्न त्यांस । हीं दोन्ही साधनें बरीं जयांचीं ॥ ८३० ॥ आणि सर्व भूतांचें जें हित । कीं तिहीं सन्मार्गी वर्तावें निश्चित । या ऐशा सर्वभूतहितीं रत । म्हणजे ते जगदुद्धारक जगद्गुरु ॥ ८३१ ॥ ऐसेही जितांच जे ब्रह्मभूत । तेही ब्रह्मीं निर्वाण निश्चित । पावती होऊनि अत्यंत । क्षीणकल्मष म्हणजे क्षीण होतां प्रारब्ध ॥ ८३२ ॥ जे ऐसे ब्रह्मभूत जाले । ते जितांच ब्रह्म निर्वाणचि पावले । म्हणूनि या प्रकरणीं बोले । श्रीकृष्ण या तिसरिया श्लोकीं ॥ ८३३ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

विदितात्मे म्हणिजे ज्यांला । आत्मा बरा विदित जाला । अगा अर्जुना! उभयत्र त्यांला । जितां मेलियाही ब्रह्म निर्वाण ॥ ८३४ ॥ जीवंत असो अथवा मरो गात्र । ब्रह्मीं निर्वाण त्यांस उभयत्र । कीं उपाधि उरला प्रारब्ध भोगायास मात्र । तोही ब्रह्मचिं समजेल हा भाव ॥ ८३५ ॥ प्रारब्ध आणि त्याचा भोग ।

सुखदुःख आणि त्याचा संयोग । ब्रह्मचि सर्वही हा अन्वयसमाधियोग । बाणणें नव्हे काय ब्रह्म निर्वाण ॥ ८३६ ॥ देह पडलियाउपरी । हेंही नसे म्हणोनि यापरी । देहत्यागाचे अवसरीं । ब्रह्मीं निर्वाण मागें बोलिलों ॥ ८३७ ॥ अगा! ब्रह्मचि आहे सकळ । परि त्यांत अविद्या दुःखमूळ । तें अज्ञान नाशलें जठर-शूळ । ब्रह्मनिर्वाण त्याच समयीं ॥८३८॥ उत्तरार्ध ऐसा प्रसंगानुसार । वर्णिला आतां या प्रकरणाचा उपसंहार । म्हणजे या तीं श्लोकीं बोलिला प्रकार । जीवन्मुक्ति आणि मुक्ति दोहींचा तो संपतो. ॥ ८३९ ॥ प्रकरण आरंभतें एथूनी । कामक्रोधवेग सोसी तो वर्णिला जेथूनी । जे तैसे ते ऐसी सिद्धि पावती म्हणोनी । बोलतो आधीं या पूर्वार्धीं ॥ ८४० ॥ कीं कामक्रोधरहित । यति आणि यतचित्त । हे पूर्वार्धीं बोलोनि म्हणे अच्युत । उभयत्रही ब्रह्म निर्वाणचि असे त्याला. ॥ ८४१ ॥ कामक्रोधवर्जित । यावरूनि त्यास सुचवी अच्युत । कीं कामक्रोधवेग सोसूं शके तो सुखी अत्यंत । शरीरमोक्षणाहूनि पूर्वीच म्हणूनि जो वर्णिला. ॥ ८४२ ॥ कामक्रोध त्यागिले म्हणावें तरी । कीं त्यांचे वेग सोसूं शके जरी । कीं वेग दाविती अत्यंत परी । हा वश नव्हे तयांला. ॥ ८४३ ॥ अत एव देह सोडिल्यावरी । होणार मुक्तिसुख तें याचि शरीरीं । तो पावे म्हणूनि वर्णिला यापरी । जो सोसणार वेग कामक्रोधांचे. ॥ ८४४ ॥ त्यास मागें वर्णी अच्युत । कीं जितांचि तो ब्रह्मभूत । देहांतीं ब्रह्मनिर्वाण अत्यंत । तो पावतो सरतां प्रारब्ध. ॥ ८४५ ॥ या श्लोकीं ब्रह्म निर्वाण । म्हणे जितां मेलिया तैसियासी जाण । त्याचें आधीं वर्णिलें लक्षण । पूर्वार्धेंकरूनी. ॥ ८४६ ॥ कीं ऐसे ते कामक्रोधवर्जित । यति आणि यतचित्त । यतिशब्दें संन्यासी निश्चित । परि ते दों प्रकारींचे. ॥ ८४७ ॥ टाकूनि सर्व काम्यकर्म । होऊनि निष्काम निष्कर्म । जे अंनुभवूनि निर्धर्म ब्रह्म । जाले ऐसे. ॥८४८॥ गार्हस्थ्यादि आश्रम असोनी । जो ऐसा जाला ज्ञानी । तो संन्यासी म्हणूनी । मागें वर्णिला पुढेंही वर्णील श्रीकृष्ण. ॥८४९॥ हा संन्यास नसतां । व्यर्थ भगवा संन्यास नुसता । हा अंतरीं असोनि तोही वरुता । असे तरी सोनें आणि तें सुगंध जैसें ॥८५०॥ यांकारणें श्रीपती । म्हणे कीं जे ऐसे यती । त्यांस देह जितां मेलियाही मुक्ती । अगा अर्जुना! ॥ ८५१ ॥ एवं कामक्रोधवेग सोसी । न धरी विषयभोगाची असोसी । जे तैसे त्यास सिद्धि ऐसी । हें प्रकरण एथवरी आणिलें. ॥ ८५२ ॥ एथें कोणी म्हणती । कीं ब्रह्मीं ऐसी बाणतां स्थिती । कामक्रोधवेगचि त्यास नसती । जितां मेलियाही ब्रह्म निर्वाण ज्याला. ॥८५३॥. तरी उदकरूपचित्त ।

नीच स्थळासि धांवे निश्चित । म्हणोनि म्हणे यतचित्त । ते अगा! ॥ ८५४ ॥ ऐसें आवरिलें चित्त । तें चित्त म्हणावें यत । त्यास उभयत्र ब्रह्म निर्वाण निश्चित । जे म्हणे कामक्रोधवर्जित यतचित्त. ॥८५५॥ तरीच कामक्रोधवर्जित । कीं जरी आहेत यतचित्त । यतचित्त म्हणोनि अत्यंत । वेग सोशी कामक्रोधांचे. ॥ ८५६ ॥ शस्त्रें आदळती शरीरीं । परी दृढ कवच असे त्यावरी । तो शूर तीं शस्त्रें सोसी यापरी । हे वेग सोसी जीवन्मुक्तही ॥ ८५७ ॥ जीवन्मुक्ताचें लक्षण । कीं तो वासनारहित विचक्षण । परी प्रारब्धभोगाकारणें त्रिगुण । असती कांडिल्या तांदुळासारिखे. ॥ ८५८ ॥ भोगास मात्र असती । देहांतरास कारण न होती । वासनारहित स्थिती । बाणे जयाला. ॥ ८५९ ॥ अग्नि शेकायाची वासना । उष्णकाळीं असेना । पाकार्थ ठेवितां हुताशना । करीच उष्णत्व ॥ ८६० ॥ प्रारब्धा कारणें काम । उरेच हा जरी आत्माराम । हा जरी अत्यंत निष्काम । वेग उठती तेव्हां तरी तयातें• ॥ ८६१ ॥ ते बाधा करूं न शकती तयास । म्हणोनि ते वेग सोसायास । न लागती जीवन्मुक्तास आयास । ब्रह्म निर्वाण उभयत्रही तयाला. ॥८६२॥ कामाचे वेग सोसिती जेथें । क्रोधाचे वेग नुठतीच तेथें । यालागीं समजावें ऐसें एथें । कीं काम सोसितां क्रोधही सोसिलाचि. ॥८६३ ॥ एवं अनादि वासना । ते ज्या ब्रह्मनिष्ठा असेना । जीवन्मुक्त त्या स्वसुखसंपन्ना । म्हणावें. ॥ ८६४ ॥ तथापि प्रारब्ध विचित्र । लिंगदेह भोगसाधन मात्र । असे भर्जित बीजरूपें सूक्ष्म गात्र । वासनेचें.॥८६५॥ यालागीं भोगूनिही भोग । सोशी कामक्रोधवेग । तो काम त्याचा मुक्तियोग । भंगूं शकेना. ॥८६६॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत आधीं. ॥ ८६७॥ मोक्ष नसे ज्ञानाविण । तें ज्ञान ज्यास त्यासी मुक्तपण । ऐसें वर्णी श्रीकृष्ण । एथवरी. ॥८६८॥ कोणी नसोनि आत्मज्ञान । वश करिती आपुलें मन । मोक्षाची इच्छा धरूनि साधन । करिती मनोजयाचें. ॥ ८६९ ॥ तेही मोक्षास अधिकारी । मुक्त जालेच म्हणावें परी । जाणोनि मातें मुक्ति खरी । पावतील म्हणतो या श्लोकीं. ॥ ८७० ॥

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥ २७ ॥
यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

'या दों श्लोकीं साधनसमृद्धि । सांगोनि मागुतीं ज्ञानेंचि सिद्धी । म्हणोनि तिसऱ्या श्लोकीं ज्ञानप्रसिद्धी । बोलेल. ॥ ८७१ ॥ या श्लोकीं म्हणतो हरी । कीं

जो बाह्यविषय घालोनि बाहेरी। दृष्टि दोन्ही भोंवयांभीतरीं। स्थिर करी सम करोनि प्राणापानांतें. ॥ ८७२ ॥ आवरोनि मन बुद्धि इंद्रिय। बसे ज्यास मोक्ष परम आश्रय। इच्छा भय क्रोधादिरहित सदा होय। तोही मुक्तचि गा! ॥८७३॥ दों श्लोकीं अर्थ ऐसा। परी श्रोते म्हणती विशद कैसा। तरी बोलिजेल प्रकाश जैसा। बोलिला एथें या साधनाचा. ॥ ८७४ ॥ बाह्येंद्रियसमुदाय। बाह्यचि त्याचे विषय। परी अंतरीं आठवितां भंग होय। एकाग्रतेचा. ॥८७५॥ म्हणोनि बाह्यास घालोनि बाहेरी। म्हणजे न चिंती मनाभीतरीं। ऐसें करोनि दोन्ही डोळे अंतरीं। लावी दोहीं भोंवयांच्या. ॥ ८७६ ॥ भोंवयांवरी जें कपाळ। त्या दों भोंवयांचे अंतरीं जें मध्यस्थळ। तेथें चक्षुरिंद्रिय नेत्रयुगुल। लावूनि लक्षी आरंभ नासिकेचा तेथूनि. ॥ ८७७ ॥ तरीच तेथें थारती नयन। कीं जरी दृष्टीसवें थारे मन। तरी मन थारे कीं चिंतन। बाह्य विषयांचें घडेना. ॥८७८॥ तथापि मन असे प्राणाधीन। कीं प्राणघोषें परा उठतां चिंतन। पश्यंती सूक्ष्मरूपें करी ध्यान। विषयाचें. ॥ ८७९ ॥ यालागीं नासापुटांचे अंतरीं। प्राण अपान खालवरी। संचरती तोंवरीं। मन न थारे दृष्टीसह भ्रूयुगांत. ॥ ८८० ॥ तरी प्राणापान सम करूनी। म्हणजे पूरकरेचकावांचूनी। मूलाधारीं उगाच कुंभक धरूनी। भोंवयांत योजी दृष्टीतें. ॥ ८८१ ॥ दृष्टीसवें तेव्हां मन। थोर न करी विषयचिंतन। परी त्या मनाचें होय शोधन। तरीच थोर. ॥ ८८२ ॥ इच्छा भय क्रोध। या दोषींच मन अशुद्ध। हे टाकितां होय शुद्ध। तेव्हां थारे मन तें. ॥ ८८३ ॥ तरी हींही साधनें घडलीं तयाला। मोक्ष अपेक्षित ज्यास जाला। अतएव परम आश्रय जयाला। एकला मोक्ष वाटतो. ॥ ८८४ ॥ सदा जो कां मौनी। ऐसा मुमुक्षु मुनी। अगा! तो मुक्त म्हणोनी। मानावा. ॥ ८८५ ॥ कीं साधनीं ऐसिया शुद्ध जाला। ज्ञान होणारचि त्याला। तो जाणोनिया मला। मुक्त पावेल. ॥ ८८६ ॥ या पुढलिया श्लोकीं हरी। बोलेल ऐशियापरी। परी या दों श्लोकांभीतरीं। लक्षवादी नाचती अत्यंत. ॥ ८८७ ॥ तें ब्रह्म नव्हे त्यांचें लक्ष। जे नेत्र देखती प्रत्यक्ष। हा त्यांचा खंडोनि पाखंड पक्ष। मग त्यापुढील श्लोक वाखाणूं. ॥ ८८८ ॥ या श्लोकीं म्हणे हरी। कीं चक्षु दों भोंवयांअंतरीं। लावूनि जो मोक्षपरायण यापरी। तो मुक्तचि. ॥८८९॥ नेत्र दोनी भोंवयांत। लावी म्हणतां हें प्रकारांतरें अत्यंत। आपल्या लक्षास मानिती विहित। प्रमाण तें. ॥ ८९० ॥ कीं ते नेत्र झांकिती। आणि बुबुळें उफराटीं करिती। ते भोंवयांचें अंतर मानिती। तेज लक्षिती बुबुळांचें.

॥ ८९१ ॥ लिंगदेहीं इंद्रियें असती । तीं स्थूळ देहीं गोळकीं वसती । त्यांत चक्षुरिंद्रियास गवसती । ज्योतिविकार बुबुळांचे. ॥ ८९२ ॥ कोणास चक्रें दिसती । कोणास नक्षत्रांचे घोंस भासती । कोणास उगीच दिसे ज्योती । हिरवी पिंवळी निळी आरक्त शुभ्र. ॥८९३॥ तेंच म्हणती ब्रह्म शुद्ध । आपण ब्रह्मदर्शी प्रबुद्ध । त्या लक्षास लक्षिती मानती सिद्ध । मोक्ष आपणातें. ॥८९४॥ त्यांस चक्षु भोंवयांत । म्हणतां वाटे प्रमाण अत्यंत । आणि **'स मुक्त एव'** म्हणे अच्युत । तरी मोक्ष या लक्षें मानिती आपणा. ॥ ८९५ ॥ हेंच प्रमाण जरी । ब्रह्म इंद्रियगम्य मानावें तरी । तेव्हां आपल्या वचनास आपण हरी । विरुद्ध बोलतो म्हणावें. ॥ ८९६ ॥ बुद्धिग्राह्य तें सुख निश्चित । आणि इंद्रियां अगम्य इंद्रियातीत. । ऐसें षष्ठाध्यायांत । अच्युत बोलेल. ॥ ८९७ ॥

षष्ठाध्यायश्लोकार्ध—**सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ।**

टीका—तें बुद्धिग्राह्य सुख अर्जुना ! । अतींद्रिय म्हणजे इंद्रियातीत बुद्धीविना । सर्वथा इंद्रियां दिसेना । बुद्धीनेंच ध्यावें तें सुख. ॥ ८९८ ॥ तेज लक्ष डोळां दिसे । तें ब्रह्म संत मानिती कैसें । जे लक्षवादी ऐसे । ते चुकले पंथ मोक्षाचा. ॥ ८९९ ॥ इंद्रियांतें ब्रह्म न दिसे । तें बुद्धीसचि गम्य असे । सर्वत्र वेदीं घोष ऐसे । श्रुतीचे. ॥ ९०० ॥

श्रुति—**न सदृशं तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।**
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तं य एनं विदुस्तेअमृता भवन्ति ॥

श्रुत्यर्थ—दृष्टीस रूप दिसे । यास रूप न असे । चक्षू करूनि पाहात नसे । कोणी यातें ॥ ९०१ ॥ हृदयेंकरूनीच कळे । मनीषायुक्त मन त्यातेंचि आकळे । मनीषा बुद्धि तीस जें कळे । त्या मनेंचि जाणावें ब्रह्म तें. ॥९०२॥ हृदयशब्दें अंतःकरण । चित्त बुद्धि मन तीं परी त्याचें स्फुरण । या चहूंचें पाहतां विवरण । एक शुद्ध सत्त्व. ॥ ९०३ ॥ एवं सत्त्वें ब्रह्म पाहावें । त्यानें तदाकार होऊनि राहावें । अंतःकरण चित्त बुद्धि मन म्हणावें । त्याच शुद्धसत्त्वास. ॥ ९०४ ॥ म्हणूनि मनें पाहावें म्हणती । बुद्धीस दिसतें ऐशाही श्रुती । एवं शुद्ध सत्त्वास साक्षात्कारस्थिति । इंद्रियां अगम्य. ॥ ९०५ ॥ सर्वज्ञ ईश्वर अनादी । त्याचीं अनादि वचनें त्या वेदीं । डोळां तेथें न पावे ऐसें उपपादी । सर्वज्ञ ईश्वर याचिकरितां. ॥ ९०६ ॥ कीं बुबुळाचिया ज्योती । पातीं झांकूनि लक्षितां चक्षूसि दिसती । कीं चक्षुरिंद्रियाची वसती । दोहीं बुबुळांत. ॥९०७॥